

F.L.-Né

Életrajz

A jó módú győri textilkereskedő házában a sok nyelvet beszélő énekesnő édesanya gyermekeit nyiladozó értelmük kezdetétől a nyelvek tökéletes elsajátítására tanította – hétfőn angolul, kedden németül, szerdán franciául beszéltek, aztán előlről –, valamint a zene, a képzőművészet és az irodalom megismerésére nevelte.

Édesapjuk hihetetlen munkabírásának példája és a versenyszerű aktív sportolás jellemükben a fegyelmet, a precizitást erősítette.

Az otthonról hozott minták közel a kilencvenedik évhez most is élnek. A nyelvtanárként dolgozott, alkalmanként még ma is munkát vállaló beszélgetőtársam lenyűgöz műveltségével, szellemi frissességével. Nagy megtiszteltetésnek vettem, hogy soha senkinek el nem mondott, rendszerbe nem szedett, tragédiákkal, megpróbáltatásokkal teli életét elmesélte. Amikor visszaolvastuk a kész anyagot, ő is úgy érezte, helyénvaló volt egyszer mindezt megtenni.

Édesanyám emlékére

A régiekről sajnos nagyon keveset tudok mondani, vagy leginkább semmit, mert egyik nagyszülőmet sem ismertem személyesen. Amikor megszülettem, addigra már meghaltak. Én 1919. október huszadikán születtem, Győrben, a Bisinger sétány 4-ben. És alig voltam három hetes, amikor az egyik alkalmazottunk, a börcsi [Győr vm.] származású Haás Tera – az egész Haás család nálunk dolgozott, sok gyerek volt, és valamennyi tőlünk ment férjhez, vagy pedig ment és tanult, s nem tudom, hogy a hűbéri rendszer vagy pedig minek az emlékeként, mindegyik, aki nálunk szolgált, hat hold földet kapott Börcs határában apámtól – összecsomagolta a családot, és egy parasztszekéren elvitte Bécsbe, mert anyám nem bírta Győrben maradni az állandó vegzatúra miatt. Mert hol fehérterror, hol vörösteror [lásd: Tanácsköztársaság], mind a kettőből jutott nekünk bőven. Az egyik legnagyobb áldozat anyám Steinway zongorája volt, amit a második emeletről kidobtak az ablakon [A Steinway zongorák professzionális hangszerek, a világ hangversenytermeiben ma is az egyik leggyakoribb márka a Steinway. A Steinway & Sons céget 1853-ban alapította a Németországból négy fia társaságában 1850-ben New Yorkba kivándorolt Heinrich E. Steinweg. A cégnek Európában is voltak leányvállalatai. – A szerk.]. Apám ekkor orosz hadifogságban volt, ami Carszkoje Szelónál [Oroszország] kezdődött, majd Szibériában folytatódott.

Édesapám, Fleischner Zsigmond szabó családba született [Győr, 1874]. Az ő édesapja, Fleischner Adolf papi és katonai szabóként dolgozott. A Deák utcai karmelita templom melletti épületben volt a szabósága. Ott, abban az üzletben pillanatnyilag egy szűcs dolgozik, de nem annak a régi műhelynek a bútorai között, hanem a mi áruház nagyságú üzletünknek a berendezését vette meg a bátyámtól még akkor, amikor az visszakerült a munkaszolgálatból. Ma is látható.

Apai nagyanyám [Beck Katalin] a lányok számára elvégezhető összes iskolát kijárta.

Mindenképpen orvos akart lenni, de miután abban az időben nem vettek fel az egyetemre nőket [lásd: leányiskolák; nők a középfokú és a felsőoktatásban], elment Semmelweis Ignác bábaképző intézetébe [*Semmelweis Ignác (1818-1865) – magyar orvos, az „anyák megmentője”. Kimutatta az antiszeptikus eljárások előnyeit a szülészetben és a sebészetben. – A szerk.*]. Egészen haláláig városi bábaként – zsidó bábaként – dolgozott. Sokat nem tudok felőle. Rákban halt meg, nagyapám pedig spanyolnáthában.

Az **édesapám** kereskedő lett. Tanulmányait Bécsben, a Hochschule für Werkhandel főiskolán végezte. Ott is nősült meg, fiatalon, 1896-ban, amikor találkozott édesanyámmal, aki akkoriban énekelni tanult. Anyám korai árvaságra jutott, így került Budapestről bécsi gyámjához.

Apámék négyen voltak testvérek. Ő volt a legidősebb. Utána következett Dezső, Béla és Miksa. A szülők minden gyereket tanítottak. Ez nem volt könnyű, bár nem lehet azt mondani, hogy csak szabó volt a nagyapám, hanem volt egy szabósága, ami azért különbözött attól, hogy valaki saját maga kézzel varrogatja a ruhát, vagy pedig alkalmazottakkal. Volt egy szabász és néhány alkalmazottja. Többet erről nem tudok, hiszen ez annyira a régmúlt nekem.

Dezső bácsi kultúrmérnöknek tanult, a Műszaki Egyetemre járt. Főfoglalkozásként mint kárbecsüs, nemzetközi kárbecslő dolgozott. Miután megházasodott, és elvette Kern Margitot, aki a Lampart igazgatójának a lánya volt, igen szép jövő várt rá [1883-ban alakult meg a Magyar Állami Hitelbank közreműködésével egy korábbi családi vállalkozásból a Testory-féle Fém- és Lámpaárugyár Részvénytársaság, amely világítóeszközökön kívül a fővárosban használt utcai gázlámpákat stb. készítette, valamint zománcozott lemezfürdőkádakat, konyhai edényeket, korszerű vízórákat és gázmérőket. Az 1930-as években különböző fúziók nyomán a cég egyre nagyobb volumenű katonai megrendelésekhez jutott. A Lampart márkanévet 1932-ben jegyezték be mint védett márkát. – A szerk.]. Két fia született. Budapesten, a Klotild utcában volt az irodája és a lakása is. Később felépült a háza a Rózsadombon, az Árvácska utca 4-ben. Sajnos a házassága boldogtalan volt, elváltak, és közvetlenül a háború előtt, 1941-ben, az irodájában halt meg.

Pali volt az idősebbik fia. Jó kedélyű és kedves fiú volt. Ő volt a legkedvesebb unokatestvérem. Korán elhagyta a családot, mert a gimnázium befejezése után kiment Olaszországba egyetemre [Lehetséges, hogy az 1920-ban bevezetett numerus clausus miatt folytatta tanulmányait Olaszországban. Lásd: egyetemi tanulmányok és a numerus clausus. – A szerk.]. Ott is végzett, onnan pedig továbbfolytatta útját a világ körül, és São Paulóban [Brazília] telepedett le. Sokat ezek után már nem tudtunk róla, mert közbejött a háború, levelezésre és kapcsolattartásra nem volt mód. Soha többet nem tért vissza Magyarországra. Azt hallottuk, hogy 1956 után egy soproni lányt vett feleségül. Nem emlékszem, mikor halt meg.

Péter, a fiatalabbik fiú, itthon maradt, megnősült, és övé lett az Árvácska utcai ház. Nagyon fiatalon, általam ismeretlen betegségben halt meg, nem tudom, melyik évben.

Itt szólok a legfiatalabb [apai] fivéréről, **Miksáról**. Nagyon tehetséges volt, vegyészetet tanult, vegyészmérnök lett. A kanizsai [Nagykanizsa] szeszgyárnak volt először a mérnöke, aztán a főmérnöke, majd pedig a tulajdonosa. Fiatalon nősült, egy lánya volt, a Renée, aki nagyon közel állt hozzám. Sokat voltunk együtt. Anyja és apja halála miatt kicsi korától kezdve Dezső nagybátyám nevelte Pali és Péter mellett, nem is akárhogyan. Miksa bácsit vakbélgyulladással műtötték, és

állítólag műhiba történt, valami tampon vagy mi egyéb bent maradt, úgyhogy három napon belül meghalt. Halványan emlékszem rá, végtelenül kedves ember volt. Nagykanizsán a zsidó temetőben temették el.

Renée nem volt sokkal idősebb, mint én, pár év volt közöttünk. Az iskoláit Lausanne-ban [Svájc] végezte. Korai halála ellenére Miksa bácsi tekintélyes vagyont hagyott hátra, az egészet Renée örökölte, amit részben a tanulmányaira fordítottak, a többi pedig, amikor férjhez ment, az ő tulajdonába ment át. Férje tornatanár volt, akiről a legszebb alakú fiatal férfi szobrát mintázták annak idején, s ma is ott látható a Testnevelési Főiskola [*most Egyetem*] kertjében. Két gyerekük született. Renée az 1950-es években, rákban halt meg.

Béla bácsinak kilenc gyereke volt. Ő volt a legtehetetlenebb a négy fiú között. Elvégezte az elemi és a polgári iskolát. Felesége a Piri néni volt, akiről semmi különöset nem tudok mondani, mert nem ismertem a családját. Valami megszállott vallásosság volt a nagybátyámban. A vallásban ugyan ismeretlen fogalom volt, amit ő képzelt, hogy őt az Úristen valamilyen hivatásra teremtette, és azért kell ilyen sok utódot gyártania. Mindig próbálkozott valami újjal, de eltartani és iskoláztatni a sok gyereket a két fivére, Dezső bácsi és az apám segítette.

A gyerekei – mint ahogy kilenc ember nem lehet egyformán tehetséges vagy tehetségtelen – különböző foglalkozásúak lettek. Ez a család egységesen Takácsra magyarosította a nevét.

A legidősebb **Imre**, nagyon tehetséges volt. Olaszországban végezte az egyetemet, aminek a költségeit nagybátyái fedezték. Vegyész-mérnök lett. A Pirelli [*autóabroncs*]gyárban helyezkedett el, és egészen haláláig ennek a vállalatnak dolgozott, rövid ideig Olaszországban, azután külföldön. A második világháború alatt Szingapúrban és Hongkongban vezette a Pirelli képviseletét. Az utolsó munkahelye közvetlenül nyugdíjba menetele előtt Jeruzsálemben [*Izrael*] volt. Itt is halt meg, és itt is van eltemetve a feleségével együtt. Egy fia van, Károly, aki a légierőnél volt pilóta.

Az utána következő gyerek egy lány volt, **Kati**, akinek a sorsa igazán hosszú, szép és kalandos volt. Amikor a középiskolát befejezte Győrben, úgy nézett ki, hogy kalaposnő lesz. Meg is próbálkozott vele, de ez balsiker volt. Akkor úgy döntött a család, hogy kiküldi Ausztriába, Lachsenburgba a gyógytornásképzőbe, ami akkor Európa-szerte híres volt. Kati elvégezte, hazajött, és itt nagyon gyorsan megkereste őt az Apponyi család. Ugyanis Zogu albán király [1895–1961] feleségül vette Apponyi Géraldine-t [1938-ban – *A szerk.*], s ennek a családnak a házassága során született egy fiuk, aki sajnos gyógytornászra szorult. Apponyi Géraldine ragaszkodott magyar gyógytornászhoz, így került Kati unokanővérem hozzájuk. Zugu lemondása után velük ment Amerikába, ott is folytatta még a gyógytornáztatást, és feleségül ment Zugunak egy fiatalabb rokonához, aki vegyész-mérnök volt. Sajnos a férje korán meghalt. Fiuk szintén fiatalon halt meg, súlyos betegségben. Kati igen magas kor ért el, kilencvenkilenc éves korában, négy éve halt meg.

Volt még egy unokanővérem, akit **Zsuzsinak** hívtak. Igen zaklatott, nehéz élete volt, nagyon nehéz sors jutott neki. Fiatalkorában, még a második világháború előtt beleszeretett egy fiúba, aki a kommunista párt tagja volt. És ez rányomta a bélyegét az életére. Rengeteget töltött fegyházban, börtönben, meggyőződéséért megjárta a legsúlyosabb magyar börtönöket, Szegedet és Márianosztrát. A háború után pedig kezdettől fogva a Párttörténeti Intézetnek dolgozott, és főképpen a nőmozgalommal foglalkozott. Férjhez ment, de elváltak. Egyedül élt, istápolta az összes

életben maradt rokonát, főképpen a testvéreit. Volt kit istápolni. És ez volt a szerencse. Én nagyon szerettem, rendszeresen látogattam, itt élt Budapesten. Nem olyan régen halt meg. Ő is szép kort ért meg, kilencvennyolc évet.

Unokafivéreim közül **Gyuri, Bandi és Pista** hivatalnokként helyezkedtek el érettségi után, nem voltak különösebben tehetségesek. Mind a három meghalt már. Közülük Bandi emelkedett ki leginkább, aki a második világháború után katonai pályára lépett, és mint ilyen, elég szép rangot ért el. 1956 után azonban az Egyesült Államokba költözött a testvéréhez, Katihoz.

Az érettségiig csak **Guszt**i nem jutott el. Ez csak az apjával fordult elő ebben a családban. Velem egykorú lenne most. Gyerekkoromnak hűséges játszótársa volt, akivel együtt gazemberkedtünk, és az ebédlőasztal alatt hajót játszottunk. Ő nem tanult, mert „ő a Béla bácsi fia volt”, belőle szűcs lett. A második világháború alatt a „lepratelepen” pusztult el. Ez a Moszkvától való visszavonuláskor történt, amikor a németek felgyújtották azt a kórházat, ahol valami rettenetes járvány volt. Nem tudom, hogy helyileg pontosan hol volt, egy kedves orvos barátunkat is elvesztettük ott. Közismert volt a magyar tudatban, hogy ott hatszáz ember pusztult el [*Föltehetően a dorosicsi vérengzésről van szó. Lásd: Dorosics. – A szerk.*].

Volt az unokatestvéreim között egy kislány, **Juci**, akiről azt írták egyszer egy könyvben, hogy valódi szépség. Az is volt. Gyönyörű szép volt, olyan copfjai voltak, hogy olyan nem volt kettő még, amit láttam. Jóval fiatalabb volt nálam, és nagyon-nagyon kedves kislány. Nem volt vele semmi különösebb kapcsolatom, mindig az anyja szoknyája mellett ült. Édesanyjával, Piri nénivel és húgával együtt elvitték Auschwitzba. Ő hazakerült. Olyan tizenéves volt. Visszakerült élve, és elkezdett betegeskedni. De tanult, elvégezte az orvosi egyetemet, és aztán, még mielőtt praxist kezdhett volna, megint kórházba került, de nem tudták, mi baja van. A háború alatt nemigen volt lehetősége, hogy valamibe kapaszkodjon, mert Auschwitzban nem gyógyították. Nem akarom hosszúra húzni a történetet, mert nekem fájdalmas, és nagyon szerettem a Jucit, aki végül leukémiában halt meg. Az egyetemet még elvégezte, de praktizálni nem tudott már.

Még egy kislánya volt Béla bácsinak, **Pirike**. Ő és az édesanyja nem került vissza Auschwitzból. Pici gyerek volt még. Piri nénit, Jucit és Pirikét Győrből egyszerre vitték el. A többi gyerek addigra már szétszóródott. A fiúk munkaszolgálatban, Zsuzsi Franciaországban volt akkor, Kati az Egyesült Államokban, mint ahogy már szó volt róla.

Édesapám szőke volt, kék szemű, és sok mindennek látszott, csak nem zsidónak. Amit az én apám csinált, azt mindig jól csinálta. Rettenetesen szorgalmas volt. Tovább akart tanulni, de a szülők is akarták. Ő volt a legidősebb gyerek, és mert jó tanuló volt, mindenképpen támogatták, hogy Bécsbe menjen. Ott, amikor főiskolára járt, mellette dolgozott. Nem tudom megmondani pontosan, hogy kinél, minél, de valami üzletben olyan inasféle vagy egyéb dolgot látott el, hiszen az iskola lefoglalta az ideje nagy részét.

Abban az időben [19. század vége felé] mindenki volt katona, hivatalos katonai szolgálatra behívták. Ha tetszett neki, ha nem [lásd: hadsereg az Osztrák–Magyar Monarchiában]. Apám nagyon fess huszár volt, nagyon jól lovagolt, hatalmas fizikai erővel rendelkezett, amivel nagyon csínján bánt, mert tudatában volt annak, hogyha ő valakit megüt, az ottmarad. Kiváló katona volt. Mert egy Habsburg herceg mellé adjutánsnak azért akárkit nem neveztek ki. Bár csak két nyelven beszélt, de azon nagyon szépen, és kifogástalanul írt, olvasott, levelezett.

Amikor Bécsben elvégezte a főiskolát, először egy évet még Bécsben dolgozott, és az alatt az idő alatt nősült meg. Azután jöttek csak haza Győrbe. 1914-ben pedig visszahívták katonai szolgálatra. Már volt két gyereke.

Édesapám háborús történetét az ő szájából hallottam. Amikor valamit egyáltalán magáról beszélt, az igen valószínű, hogy az orosz frontról szólt. A háborúról nem szívesen beszélt, csak látogatónak, olyan valakinek, aki fölkereste őt valamilyen katonai ügyben, amire esetleg az nem emlékezett, vagy bizonyítványt akart róla, vagy keresett valamit, s azért fordult hozzá.

1914-ben hívták be a zalaegerszegi huszárezredhez. A háborús évek történéseit dátumszerűen és pontos helynevekkel nem tudom. Amíg lehetett, hazalátogatott, többször volt később is szabadságon. A frontra még lovon mentek, de aztán nagyon hamar leszálltak a lóról. Apámnak rendkívül barátságos természete volt. Mindenkiel szívesen elbeszélgetett, akár hozzá fordult tanácsért, akár pedig hivatalos kapcsolatba került vele. Így történt ez a fölötteseként szolgáló idősebb doktor Sztéhlo Gábor ügyvéd-jogásszal is. Végigharcolták együtt a háborút. Meg nem tudnám mondani, hogy melyik visszavonulás alatt, hogy s mint történt, de megsebesültek, és a doktor Sztéhlo Gábor bajtársát ő vitte vissza a vállán a sebkötözést ellátó helyre. Mivel ő is sérült volt, valahol kórházba került. A Sztéhlo név a történetemben még többször elő fog kerülni. Barátságuk, kapcsolatuk megmaradt, apám mindig bizalommal fordult hozzá jogi tanácsért, amikor arra volt szüksége, és ő is nagyon közel állt hozzá.

Már majdnem a Kárpátokhoz értek, amikor egy csatában apám fogságba esett. Először Carszkoje Szelóba vitték, onnan pedig kikerült gyalog Szibériába. Nem tudom név szerint, hogy hol volt. Sok német és magyar fogoly volt ott, de főképpen magyarok, és főképpen huszárok. Nagyon nagy volt a tábor, és hát borzasztó a nyomorúság. Se meleg ruhájuk, se emberi kosztjuk nem volt, minden egészségügyi feltétel hiányzott, ennek folytán kitört egy szörnyű járvány köztük, ami nem megtizedelte, hanem a tábornak több mint a felét elvitte egy dizentéria fajta.

Kicsi szibériai falu volt az, amelyik viszonylag elérhető közelségben volt. Ők ugyan nem érték el, mert a foglyotáboron belül voltak, de a muzsikok őket igen, akik olyan szegénységben éltek, amit sem ma, sem a múltban Magyarországon elképzelni nem lehet, pedig nálunk is elég primitív körülmények között élnek még ma is emberek. Jöttek a muzsikok a táborhoz ennivalót cserélni. Nekik nem volt kenyérük, a foglyok pedig valami kenyérszerűséget kaptak. A muzsikoknak uborkájuk termett, azt cserélték kenyérre. Azt hiszem, ebben minden étkezéset elmondtam. Nagy ritkán eljutottak a csomagok is, amiket hazulról, Moszkván keresztül küldtünk, de hát nem annyi, amennyit küldtünk, és főleg nem elég a túléléshez.

A foglyokat minden nap sorba állították és megszámozták, de legalább ötször vagy hatszor, mert állandóan gúnyt űztek az őreikből, akik nem tudtak számolni. Másképp álltak, és mindig más szám jött ki a végén, mint az előzőnél. Tulajdonképpen az őreik nem voltak sem gonoszak, sem rosszindulatúak, hiszen ők együtt szenvedtek a rabokkal. A foglyokat ilyen-olyan munkára kivezényelték, de ez nem olyan volt, mint Carszkoje Szelóban, mert ott még tisztességesen táplálták őket, rendes ruhát kaptak, és az éghajlat is elviselhető volt, nem volt kétféle hó. Onnan kerültek erre az elátkozott helyre. Itt a rabok több mint fele éhen halt, vagy dizentériában pusztult el. Apámnak az volt a szerencséje, hogy doktor Unger Lászlóval került egy foglyotáborba. Ő egy győri szülészorvos volt, és amit csak tudott, megtett érte, így életben maradt, bár átesett betegségeken. Ki tudja, mennyire befolyásolták későbbi halálában az orosz fogságnak a

megpróbáltatásai?!

Az ott élő szegény orosz parasztokkal nagyon jó volt a foglyoknak a viszonya, hiszen egymásra voltak utalva. Ám a szokásaikat nemigen tudták megérteni. Mert azért vodka mindig akadt. A eszméletlenségig lerészegedett muzsikokat az intelligens foglyok nem gúnyolták, hogy az árokban henteregnek a saját piszkukban, hanem sajnálták. De az ő sorsuk sem lett volna más, ha még tovább ott maradnak, mert valamihez csak kellett folyamodni, hogy mindezt élve átvészeljék, kibírják, és ez az egyetlen szer a vodka volt, ami gyógyszer is volt, és méreg egyaránt. És az apámat a muzsikok, amikor megszökött a fogságból – mert mi mindig szöktünk –, faluról falura bujtatták, segítették, s mivel víziszonya volt, a vízen deszkákon vitték át. Apám az orosz parasztokról csak jót tudott mondani, és tőlük tanult meg oroszul, amit később a kereskedelemben nagyon jól érvényesített.

A szökése folyamán kétféle Oroszországon ment keresztül. Szibéria egy egészen külön világ volt, mert ott mindig csak rabok voltak. Egyedül ment – őrizték őket, csak egyedül lehetett megszökni. Úttalan utakon, hómezőkön, és ha szerencséje volt, befagyott folyókon keresztül, mert akkor nem kellett vízbe mennie. A legnagyobb harcokon ment keresztül, fegyvertelenül a cáriak és már a bolsevisták között. Oroszországban ugyanolyan káosz volt, talán még nagyobb, mint bármilyen más országban, mert olyan népes és akkora terület volt, olyan hatalmas pusztaságok, hogy sohasem lehetett tudni, hogy kivel áll szemben. Egyet tudott később is csak mondani, hogy az orosz nép jó – csak birka, és nem tudja, mit csináljon, hogy megszabaduljon a kínozótól. Ez volt, amit mi Oroszországról tőle tudtunk.

Olyan kapcsolata nem volt, amit megtartott volna a fogsága és a szökése után, hiszen ő sem hagyott nyomot, és örült, amikor mindent maga mögött hagyott. Áttámolygott a svéd határon, ahol végre emberi körülmények közé vitték egy kórházba, és valamennyire feljavították, hogy ne ilyen állapotba kerüljön vissza Magyarországra. A Svéd Vöröskereszt segítette haza, talán 1922-ben.

Édesanyám neve Beinhauer Adél. Budapesten született [1879]. **Nagyszüleimet** – Beinhauer Jakab és Trebitsch Róza – nem ismertem. A nagyapámról többet tudok, édesanyám mesélt róla. Tulajdonképpen a most Szlovákiához tartozó Szenice helységről származtak, ahol nagy szőlőgazdaságuk volt [*Szenice (Szenicz) járásszékhely nagyközség volt Nyitra vm.-ben, Nagyszombattól 38 km-re, északnyugatra. Lakosainak száma 1891-ben 2900 (70% szlovák, 16% német, 14% magyar), 1910-ben 2800 fő (67% szlovák, 22% magyar, 10% német) volt. A 18. század elején számos zsidó család telepedett le Szeniczen, első iskolájukat 1784-ben nyitották meg, az újabbat 1846-ban, 1866-ra pedig fölépült a zsinagógájuk is. A község Trianont követően Csehszlovákiához került, ma Szlovákiában van (Senica).* – A szerk.]. De nagyapám már Budapesten élt mint bornagykereskedő, és pincészete volt Budafokon. Ez körülbelül a Podmaniczky-korszak [*br. Podmaniczky Frigyes (1824–1907) – politikus, író, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1873–1905 között a Fővárosi Közmunkák Tanácsa alelnökeként sokat tett Budapest fejlesztéséért. Ekkor készült el a főváros általános rendezési terve, ekkor épültek ki a körutak és a sugárutak, a dunai rakpartok, létesült három Duna-híd stb.* – A szerk.]. Miután az Andrásy úton – amit akkor még Sugár útnak hívtak [*Az 1877-ben elkészült utat 1885-ig nevezték Sugárútnak.* – A szerk.] – volt egy házuk, nyilván jó anyagi körülmények között éltek. Nem lehet tudni, hogy megvan-e még az a ház. Annyit kerestem már, de az Andrásy út azóta ötvenszer megváltozott. Biztosan az első között volt, amit építettek. Gondolom, a Köröndön belül a város felé, mert hiszen a Városliget felé

eső rész később épült. Ennyit sikerült megtudnom, többet nem. Pedig valahol egy levéltárban biztosan meg lehetne keresni. Nagymamámról annyit tudok, hogy egy nagyon kedves, intelligens valaki volt, aki kicsit túlment a korának megszokott, a csak háziasszonyi kötelezettségeitől, nagyon szeretett olvasni, és a zenei hallás az ő oldaláról jött. Neki is, anyámnak is és nekem is abszolút hallásunk van. Nagyszüleim sírját sem leltem. Kerestem, egyik temető, másik temető... Közben a rohamosan változó történelem nem az ilyen idős halottaknak a sírjait ápolta, hanem valószínűleg elhanyagolódott, és még az írott nyomát sem találtam.

Anyámnak két fivére volt: Boronkai Dezső és Balázs Armand. Lényegesen idősebbek voltak nála. Boronkai Dezső a Francia–Magyar Biztosítótársaságnál dolgozott. Miután nagyon jómódban éltek, nyilván valamilyen magasabb beosztásban. Balázs Armand pedig író volt, újságíró, tudósító. Mind a két fiú korán meghalt, negyven- és ötvenéves koruk között.

Anyám gyerekként, egyszerre vesztette el a szüleit a kolerajárvány idején [*Magyarországon az utolsó nagy kolerajárvány 1872 szeptemberében tört ki, és két éven át tombolt. A 19. században az „epés hányásként” is ismert kolera áldozatainak száma elérte az egymilliót. A kolerával csak 1892-re sikerült eredményesen felvenni a küzdelmet. Ekkor már elrendelték a közterületek takarítását, ivásra a tiszta, szűrt vizet ajánlották, a betegeket pedig ideiglenes kórházakban helyezték el. – A szerk.*]. Akkor a bécsi rokonokhoz, Mannékhoz került, akik a Berggasse 13. szám alatt laktak. Ők lettek a gyámjai. Nem tudom, milyen ágon voltak rokonok. Már nem is voltak zsidók. De a nagyszüleim és az édesanyám is zsidónak született.

Amikor középiskoláskorba került, egy katolikus zárdába írátták, ahol is felfedezték nagyon szép énekhangját. Kiváló volt a zenekultúra abban az iskolában, és így lett édesanyámból énekesnő. A nevelőszülei erősen tiltakoztak, mondván, hogy a világot jelentő deszkákra az Adél túlságosan jó. De hát azt mondják, hogy a tehetség eget kér. Az anyám tovább folytatta tanulmányait, és egész életében énekelt. Wagner-énekesnő lett. Színháznak nem volt tagja, de hívták szerepekre. Annak az apám örült, hogy nem volt hivatásos társulatnál leszerződve, hogy csak egy-egy szerepre ment, mert ő családot akart, és nem az énekesnőt vette feleségül. Rendszeresen hívták Bécsbe jelmezes színházi előadásokra, de főleg a rádióban énekelt, amikor már megalakult a RAWAG [*Radio Wien AG*]. Ingáztunk Győr és Bécs között. Sajnos, semmi felvett anyag nem maradt meg. A győri lakásunk teljes berendezése elpusztult, ami ott volt, odalett. A mi házunk Győrben először német parancsnokság, aztán orosz parancsnokság volt. Egy gombostű nem maradt abban a házban, csak a falak. Azt pedig gyorsan eladta Győr szabad királyi városa.

Anyám Bécsben csak németül beszélt, német anyanyelvűvé vált. Rendkívül jó nyelvérzéke volt. két nyelven beszélt tökéletesen, németül és angolul. A bécsi családnak angol kapcsolatai voltak. az egyik lányuk egy angol diplomatához ment férjhez. Anyám sajnos nem jutott el Angliába, de szó volt egy angol szereplésről, mégpedig nem sokkal a halála előtt – az erőszakos halála előtt –, de ebbe a második világháború beleszólt.

Amikor férjhez ment, és Győrbe költöztek, újra megtanult magyarul, de azért időnként volt egy kis nyelvbtlása. Hadd meséljek el egyet!

Valami pici babának akartunk ajándékot vásárolni. Akkor az ajándékok mások voltak, mint manapság, nem műanyagból voltak, hanem többnyire gumiból, hogy moshatóak legyenek. Mindketten nagyon állatszeretők voltunk, mindig is volt kutyánk. Anyám egy gumikutyát akart

venni, amit ha megnyomnak, ugat. Bevonultunk a játékkereskedésbe, én úgy öt-hat éves lehettem. Anyám odament az eladóhoz, és kért egy kutyagumit. Megfordította a szavakat, gumikutya helyett kutyagumi lett belőle, én pedig kirohantam a boltból. Ilyen apró hibái még néha visszatértek, de egyébként kifogástalanul beszélt magyarul, kifogástalanul beszélt németül, jól beszélt franciául, és nagyon jól beszélt angolul.

Anyám nem volt divatos – elegáns volt. Gyönyörű szép haja volt. Sajnos én az apám haját és színeit örököltem. Neki valódi bronz színű, hullámos haja volt, zöldesszürke szeme, nagyon szép fehér bőre, és enyhén molettes alakja. Azt nem örököltem, hála istennek. Mert folyton küzdött, hogy egy kicsit fogyjon. Nem tudom, hogy miből akart fogyni, mert egyáltalán nem volt kövér. Még benyomásra sem. De hát a kor divatja szerint ugye fűzte magát. Én nem bírtam volna ki azt a fűzőt, az biztos.

A szüleimnek három gyermeke született. 1911-ben az idősebb fivérem, Ferenc, utána következett Vilmos 1914-ben, majd én 1919-ben.

Vilike nagyon szép kisleány volt. Általában a Fleischner gyerekek mind szépek voltak és erősek, engem kivéve. Nem sokkal azelőtt, hogy én megszülettem, halt meg téves diagnózis következtében Vili bátyám. Rettenetesen megviselte anyámat a halála. Hogy mi történt, teljesen tiszta a kép. Győr még a háború nyomorúságában élt, nem volt orvos, csak egyetlenegy kiöregedett katonaeorvos, aki tévesen diagnosztizálta a vérhast, ami akkor járvány volt. Azt mondta, hogy ennek a kisleánynak influenzája van, és influenzára megfelelő erős gyógyszert és diétát rendelt, és ezzel egy hét alatt belepusztult.

Ez nagy tragédia volt. Én nem tudom pontosan, hogy mennyivel ez után a rettentő szomorú dolog után, de ennek a nyomása alatt születtem. És az, hogy az apám fogságban volt, hogy a család gondja-baja, az üzlet gondja-baja és még egyéb gazdasági dolgok az anyám vállán nyugodtak, plusz a saját hivatása, rettenetesen megviselt engem is mint magzatot, és az anyámat is, amíg az apám haza nem ért, és le nem tudott venni a válláról mindent.

Apám, amikor hazaérkezett, először Győrbe ment, hiszen nem tudta, hogy nem vagyunk ott. Aztán megmondták neki, hogy anyám Bécsben van, akkor odajött utánunk. Még itt is kórházba került, az Allgemeines Krankenhausba, és csak az után kerültünk vissza Győrbe, hogy kikezelték a még hazahozott nyavalyáinak a nagyobbik részéből.

Furcsa fogadtatása volt Bécsben. Egy kis történetet mondok. Én éppen hogy elkezdtem beszélni. Nagyon szépen éltünk Bécsben, a nagynénémnek a házában. És egyik este megjelent egy ismeretlen, az ajtófélfának támaszkodott, és nézett engem. Én is néztem őt, azután megállapítottam, hogy „Onkel, du bist [sch]mutzig” [(német) „Bácsi, te piszkos vagy”]. Hát valóban, bár már Svédországból jött, mint említettem, a fogságból való szökése utáni rettenetes út, amit gyalog tett meg Szibériától, megviselte – s nem volt frakkban és klakkban. Nem haragudott meg rám, odajött hozzám, és fölvetett. Megértette. A magyar tudományom nulla volt, az „s” betűt nem tudtam még kimondani. Magyarul két szót tudtam, amire a Tera nevű alkalmazottunk tanított: „mau” – majom és „appan” – szappan. A majom azokat az embereket jelentette, akiket az ablakból láttunk, az appan pedig, hogy szeretek fürdeni.

Mire Győrbe visszaköltöztünk, már nem volt apám „Onkle, du bist schmutzig”. A négyszobás lakásunk kétszobásra zsugorodott. Abban volt a bútorunk fölhalmozva, ott éltünk még egy jó ideig, amíg sikerült neki saját otthont teremtenie. Egy nagyon szép neobarokk házat épített [Győrben], az Andrássy út 12-ben.

Amire én már emlékszem, hogy Győr főutcáján, ami most sétálóutca, a Baross utca, egy nagy úridivat-kereskedése lett apámnak, amit éppen a második világháború előtti időben akartak áruházzá kibővíteni. Három vagy négy alkalmazottja volt, és egy könyvelő, mert azt a forgalmat és azt a mennyiséget már nem lehetett egy kézben tartani. Meg egy adószakértő. Apám napjai a külső szemlélőnek teljesen egyformán teltek, katonás rendben. Fél hatkor kelt föl, elment egyet sétálni, visszajött, megreggelizett, aztán lement az üzletbe. Egész nap ott volt, vagy pedig tárgyalt valakivel. Egy ekkora forgalmú üzletnél nem lehetett nem ott lenni, vagy helyettest hagyni. Nem akadt a családban sem senki, aki helyettesíteni tudta volna, mert az édesanyám énekelt, a bátyám pedig még nagyon fiatal volt. Édesapámnak én legszívesebben egy szobrot állítanék, ha tudnék, mert ő volt az én szememben mindig az a férfi – az ideális apa és az ideális férfi –, aki a feleségéhez hű, aki a gyerekeit szereti, és magas polcon áll abban a munkában, amit végez.

Az alkalmazottaival – lett legyen az szakácsnő, szobalány vagy üzleti alkalmazott, inas vagy segéd – nagyon jól bánt, és mindig igazságos volt, és keményen törekedett a becsületes igazságra mind a magánéletben, mind abban a kevés hivatalosban, amit abban az időben zsidó betölthetett. Légvédelmi parancsnoka volt a városnak.

Ateista volt, mint az anyám. Nem is tudta, hogy mi micsoda, az orosz fogságban elvesztette még azt a kevés hitét is, ami volt. Az orosz fogság az egész életét végigkísérte. Ha éjjel üvöltött, akkor tudtuk, hogy megint a fogságról álmodik. Utána kétszer volt beteg, szerintem az is az orosz fogságból származott. Volt egy súlyos sérvműtéte – és a halálos rák, ami végzett vele 1941-ben.

Mit mondjak még róla? Nagyon csendes volt, de annak, amit mondott, súlya volt. Ritkán büntette a gyerekeit, de az a büntetés sose verés volt, hanem lélektani. „Most menj a szobádba, és gondolkozz!” Hangosan kiabálni életemben egyszer hallottam. Akkor sem velem kiabált, hanem a fiával, akit agyon akart csapni valami nőügy miatt. De miután én letérdeltem eléje, hogy „Ne bántsd a Ferit!” – mert nagyon szerettem a bátyámat –, békén hagyta, helyette megfogta az ebédlőasztalt, és a falhoz vágta terítve. Olyan fizikai ereje volt, amit én még embernél nem láttam. Még egy példát mondok. Egyszer be akartam menni az üzletünkbe, ezért átmentem a kocsúton. Az egyik lábam a járdán volt, a másik pedig még az úton, és ő éppen jött ki az ajtón, engem ekkor ütött el egy bicikli. Odaugrott, megfogta a biciklistát – akkor láttam életemben először, hogy valakit megüt –, fölképelte, hogy nyolcasokat ne a Baross úton csináljon. És utána büntetést fizetett a rendőrségnek, mert könnyű testi sértésért megbüntették. Nem tudott kicsit ütni, csak nagyot.

Édesanyámról? Napjai egy átlagember szemében rettenetes unalmasak lehettek, és mindig kétkedéssel olvasom a művészeknek és a hozzájuk hasonló embereknek az életrajzát, amiben olyan sok mindennek történtek a magánéletükben. Hát az ő magánélete az szolgálat volt. Szolgálat a zenének, és szolgálat a családnak. Percre pontosan be volt osztva minden. Hogy mikor kell halálos csöndnek lenni, mert ő gyakorol, és állandóan felügyelte a konyhát, állandóan felügyelte a gyerekeket. El voltunk látva mindennel. Ma már nem is emlegetem az olyan intézményt, ami nálam foganatosítva volt, hogy nekem kisasszonyom volt, aki megtanított tisztességesen magyarul, hogy a kutyagumi az nem gumikutya. Egy állás nélküli tanítónő tanított meg magyarul. Kemény Jolánnak

hívták, a Jóisten áldja meg ott, ahol van most. Nagyon jól bánt velem, és nagyon jó viszonyban volt az édesanyámmal is, és nagyon becsülte az ő mindenre kiterjedő figyelmét és az alkalmazottakkal való bánásmódját, ami nem volt általános Magyarországon.

Az érdekes talán a házasságában a zene szerepe. Az édesapám abszolút rossz hallású volt, és csak a magyar nótát szerette. Ennek ellenére harmonikusabb házasságot én még nem láttam. Amikor elkezdődtek a nehéz idők, tehát a harmincas évek, az anyám úgy állt az apám mellett, mint egy nagyon jó titkár, aki a tárgyalásokon is részt vett, úgyhogy az egész olyan volt, mint felkészülés a gyár átvételére *[Fleischner Zsigmondnak, F. L.-né apjának a kis- és nagykereskedelem mellett volt egy kisebb, textiláru-készítésre szakosodott üzeme is. Erről nincs több információ. – A szerk.]*, ami sajnos, hamar be is következett.

A házunk nagyon nagy volt. Úgyhogy volt egy szobalány és egy szakácsné. A szobáknak funkciójuk is volt, mert az apám nemcsak bent dolgozott, hanem hozta magával haza az anyagot, és neki volt egy dolgozószobája. Anyámnak a szentséges zongoráihoz nem lehetett hozzányúlni. Kettő volt a házban, egy az én szobámban, egy pedig az úgynevezett zongoraszobában, ahol ő énekelt, és ottan piszenszennyezni a környéken nem lehetett. A bátyámnak is volt egy szobája és persze a hálószoba. Meg a cselédszoba. A cselédeknek volt külön-külön, és külön vécé, mosdóhelyiség nekik is, és fűtve volt!

A kornak megfelelően Hartmund kályhák voltak a szobák fűtésére *[Hardtmuth-rendszerű cserépkályha – Wodetzky Lajos (1821–1874) feltaláló, középiskolai tanár találmánya. – A szerk.]*, ezeket fával fűtötték, a cselédszobában pedig egy Meidinger-kályha volt, ami egy speciális kokszkályha volt *[A Meidinger-kályha lábas öntöttvastalazaton nyugvó, bordázott öntöttvasövekből álló kokszkályha volt, kettős lemezköpennyel burkolták. Felülről lefelé égett, és jól lehetett az égést szabályozni. – A szerk.]*, fűtötte a konyhát és a cselédszobát is. A cselédszoba csak annyiban különbözött a mi szobáinktól, hogy ott nem parkett volt, hanem hajópadló, a konyhában pedig természetesen kő. Persze vízvezeték volt, hideg-meleg víz. És természetesen gáz is volt a lakásban, hiszen Győrben hatalmas nagy gázgyár volt, ami nemcsak az ipartelepeket, hanem minket is ellátott. Az egész városban gázfűtés volt annak, aki akarta. De akkor nem volt szokás gázzal fűteni a lakásban.

Az ebédlőben intarziás mahagóni bútorok voltak. Az én szobámban tonett bútorok *[Gőzöléssel meghajlított tömör fából készült biedermeier, majd a szecesszióhoz illeszkedő, sorozatban gyártott bútortípus, Thonet osztrák bútorgyárról elnevezve. – A szerk.]*, az apám szobája Lingellel volt berendezve *[1864-ben alapította Lingel Károly Budapesten bútorgyárát, ahol többek között különleges, elemekből egymásra rakható könyvespolcait és modern irodabútorait kifejlesztette. – A szerk.]*. Persze volt szalonunk is, az kellett anyámnak. A hálószobák néztek az utca felé, a többi helyiség pedig a kert felé.

Az ebédlőben volt egy nagy asztal, azt ki lehetett húzni huszonnégy személyre. Ennyi embernek tudunk teríteni ezüsttel meg mindennel. Amikor elvitték, megmérték, még egy elismervényt is adtak róla. Tizenhét kilogramm ezüstöt vittek el, és négy kilogramm fazonaranyat *[lásd: zsidótörvények Magyarországon]*.

Reggel nem egy időben indultunk el otthonról, úgyhogy a család nem együtt evett. A reggelizőszoba tulajdonképpen az előszobának a folytatása volt, onnan nyílt a konyha. A

reggelizőszobában színes abrosz volt. Én az apámmal reggeliztem. Amikor olyan idő volt, hogy lehetett, akkor engem is elvitt a reggeli sétájára, ami azt jelentette, hogy kimentünk a tőlünk ötteleknyire lévő Rába-töltésre, és ott a nádas mellett sétáltunk egyet, mielőtt elment a gyárba vagy az üzletbe.

Ebédhez és vacsorához mindig fehér abrosszal terítettek az ebédlőben. Apám hazajárt ebédelni. Pontosan percre meg volt határozva nálunk az étkezés ideje. Egy órakor ebéd, nyolc órakor vacsora. Aki nem ült nyolckor az asztalnál, az nem kapott vacsorát. Estére az apám kivezette a meleg ételt a divatból. Akkor hideg vacsora volt, csak nagyon ritka esetben volt meleg – vagy hogyha vacsorát adtunk, az viszont egészen más dolog volt.

Uzsonna volt a gyerekeknek, és anyám teázott, én pedig vele. Ahol teát lehetett kapni, én ott voltam. Nagyon szerettem, ma sem iszom mást.

Nagyon kényelmes és nagyon barátságos volt az egész ház, amelyet egy dupla telekre építettek. Közel feküdt a Rábához, remek jó levegő volt, és egy szép, nagy gondozott kert, amiben egy pici ház volt egy másfél szobás lakással és egy verandaszerűséggel. Ott lakott a sofőr és a kertész egy személyben a családjával együtt. Még egy fénykép is maradt róla, én csináltam az első fényképezőgéppemmel.

A családnak hamar volt autója, egészen kicsi korom óta emlékszem rá. Ford, amit sofőr vezetett, a Szabó bácsi [1930-ban 13 394, a háború előestéjén már mintegy 16 ezer személyautó volt forgalomban, nagy részük Budapesten, és főleg taxizásra használták őket. A magántulajdonban lévő személyautó a legnagyobb luxusnak számított. – A szerk.]. Apám tudott vezetni, de többnyire nem is volt velünk. Mi például Bécsbe mentünk bevásárolni. Reggel mentünk, este jöttünk. Hétköznapi használatra volt ez az autó, nem flancra. A flancra volt egy másik, egy Mercedes. Az én első autóm pedig egy BMW volt, amit akkor kaptam, amikor férjhez mentem. Tulajdonképpen nászajándékba. Persze aztán „elvitték katonának”, nem is került elő. A szobám ablaka előtt egy óriási nagy vadgesztenyefa állt, és a mögött volt a garázs. Két autó elfért benne.

Győr polgárváros volt. Ipari és kereskedelmi központ. Négy folyó összefolyásánál, szállítási és folyamhajózási központ volt, óriási raktárépületekkel, elevátorházzal, és nagyon sok kisebb településsel, amelyek részben már akkor, részben pedig később, már az én távozásom után olvadtak be Győrbe. Tulajdonképpen én olyan nagyon sok időt nem töltöttem itt.

Nem tudom, hány zsidó élhetett a városban. Tulajdonképpen Újvárosban élt a legtöbb, azt hiszem. De azokat én alig-alig ismertem. Nem volt kapcsolatunk velük, kivéve a Spitzer családot, egy osztályba jártam a lányukkal. Igen nagy létszámú osztályok voltak, a miénkben voltunk talán legtöbben zsidók, összesen négyen. Név szerint tudom őket még ma is. De nem volt baráti kapcsolat köztünk, mert a Spitzer Ilonát én nagyon szerettem, szívesen barátkoztam volna vele, de ő elzárkózott, ők ortodox zsidók voltak. A Kallós Lédi és a Fóbl Lici unokatestvérek voltak, és méltóságosok [lásd: megszólítások, címzések a két világháború között Magyarországon].

Az összes intézmény, ami tudomásom szerint a nem katolikus egyházaknak volt, az a zsidóságnak is megvolt. Egy szép nagy zsinagóga volt Újvárosban, egyszer vagy kétszer jártam benne, csak nagyon lármás. Azonkívül az összes protestáns templom ott volt egy csokorban, még a Mária Terézia-i rendelet következtében: mindegyik kerttel vagy lánccal kerítve a többi épülettől, mert a

nem katolikus egyházépületeket, és azok közül főleg a templomokat csak az udvarokban volt szabad építeni, nem nyílhattak az utcára. Ez nemcsak Győrben volt így, hanem Kőszegen és mindenütt. Mária Terézia borzasztó rendeletet hozott, tulajdonképpen elzárta a templomokat az esetleges hívóktól.

Volt Győrnek egy nagyon intellektuális magja. Győrben – és itt nem az elfogultság beszél, hanem történelme a városnak – nem véletlenül volt Huberman Broniszláv előbb, mint Budapesten [*Bronisław Huberman (1882–1947) – lengyel származású hegedűművész, 11 éves korától szerepelt Európa és az Egyesült Államok nagy koncerttermeiben, kora egyik legjelentősebb szólistája volt. 1933-tól a második világháború kitöréséig Palesztinában élt, ő alapította meg az Izraeli Filharmonikus Zenekar elődjét, a Palesztin Szimfonikus Zenekart 1936-ban. Svájcban halt meg. (Egyébként az 1920-as években aktív támogatója volt a Páneurópa Mozgalomnak, az e témában írt esszéit 1932-ben jelentette meg a „Vaterland Europa” c. kötetben.) – A szerk.*]. Győr volt a végvára az intellektuális kultúrának. Semmi más nem irritált bennünket, csak az, hogy nem volt színház, és Hubermannak nem tudtunk megfelelő nagytermet adni, ahol hangversenyezhetett. Azt már Polgár Dénes [(1912–2009) újságíró, riporter, tudósító, szerkesztő. – A szerk.] konferálta, aki a bátyám legjobb barátja volt, akkor még majdhogynem iskolás. De már én is ott ültem a hangversenyen.

A szüleim házában havonta egyszer volt társasági összejövetel, aminek a napját mindig úgy kellett meghatározni, hogy mindenki szabad legyen. Kik jártak hozzánk? Voltak állandó vendégeink, és voltak olyanok, akik csak éppen a városban tartózkodtak, és voltak olyanok, akiket esetleg hívtunk meg. Neveket nemigen tudok. Főként azok, akik zeneszeretők, irodalomszeretők voltak, nyugatosok. Meg mások is. A Fodor karnagy, talán Árpád volt a keresztnéve [*Valószínűleg Fodor Kálmán karnagyról, a később Győri Állami zeneiskola első vezetőjéről van szó. – A szerk.*], a Kapi püspök [*Kapi Béla (1879 – Győr, 1957) – evangélikus püspök, egyházi író. 1916-ban a dunántúli egyházkerület püspökévé választották. 1927-től 1939-ig a felsőház tagja, 1948-ban vonult nyugdíjba (MÉL). – A szerk.*], a Dávid alezredes meg például a fehérműgyáros. Volt ott katonatiszt, volt ott bencés tanár, volt ott kereskedő, nagykereskedő, gyáros, zsidó és nem zsidó. Hiszen nemcsak a zenészek szeretik a zenét, mert egy hangversenyteremben millióféle ember ül, akiről fel sem tételezné néha az ember, hogy szereti a zenét. Ez egy, a két háború közti vegyes, intellektuális társaság volt.

Ilyenkor nálunk vacsora volt, vagy vacsora utáni kávé, sütemények. Ivás nem. Volt alkohol, de onnan részegen senki sem ment el. Egy kis házi hangversenyt mindig tartottunk, édesanyám énekelt, Fodor karnagy kísért zongorán. Volt olyan énekes is, aki ha meglátogatott bennünket, és részt vett egy-egy ilyen estén, duót énekelt anyámmal. Amikor már nagyobbak voltunk, mi is részt vehettünk, sőt, én nagyon kis koromban is részt vettem, mert megéreztem a vaníliás kifli szagát.

Ezek nekem olyan természetesek voltak, hogy azt hittem, minden család így él – és ez baj volt. Ez minden rendszerben baj. Nem véletlen, hogy a világ összes regénye közül „A Buddenbrook ház”-at szeretem a legjobban [*Thomas Mann (1875–1955) családregénye – A szerk.*], mert az emlékeztet engem leginkább az otthonomra. De a Buddenbrookok azok mindig bajt jelentenek egy társadalomban. – Egyébként Thomas Mann-nal is találkoztam, nem messze vendégeskedett tőlünk egyszer Bécsben.

Szüleim nemcsak fogadtak vendégeket. Megvoltak a kereskedő, ügyvéd, jogász és egyéb barátaik, akikkel rendszeresen érintkeztek, eljártak hozzájuk, és nagyon jól érezték magukat egymás

társaságában. Ilyen volt például a Polgár család, akiknek a házában laktunk egy ideig, amikor Bécsből visszakérültünk. Az édesapa ügyvéd volt, a fia, Dénes neves újságíró és riporter lett. A tévé megalakulásától kezdve ott volt. Újságíró volt előtte győrben és Budapesten.

Az édesanyám semmilyen egyéb [vallási, jótékonykodási] klubnak vagy társaságnak nem volt a tagja. Eleinte nyelvi nehézségei voltak, később pedig a két gyereke, a foglalkozása, az azzal járó munka annyira lefoglalta, hogy őneki ilyesmire ideje már nem volt. Tényleg az utolsó perce is be volt pillanatokra osztva.

Szüleim, mind a ketten politizáltak. Abban az időben, ugyanúgy, mint ma, mindenki politizált. A politika a mindennap kérdése volt, és nem kevésbé a túlélés lehetősége. A nagyon vegyes társaságukkal együtt megbeszélték a dolgokat. Nem vitatkoztak, mert ott a saját álláspontja mindenkinek nagyjából azonos volt. Hogy ez tarthatatlan. Ami itt következik, az elviselhetetlen és tarthatatlan. Amikor együtt voltak, akkor őszinték voltak egymáshoz.

Az egyetlen lény, akinek nem hittek, az én voltam – ez már később, 1940-ben volt –, aki viszont Angliából jött haza, és sokkal borzasztóbbakat mesélt, mint amiket ők tudtak. Az édesanyám volt a legoptimistább, és azt hitte, hogy minden csak propaganda. Azt hitte, hogy az a sok rossz és borzalom, amit én meséltem, az csak propaganda, és én bedőlök az angoloknak, mert azok is túloznak. Akkor kerültem először szembe édesanyámmal, amikor azt mondtam, hogy „Az angolok nem túloznak, és a nyugatiak nem túloznak, te viszont igen ezzel a nagy Wagner-imádatoddal”. Akkor átcsaptam a Wagner-szeretetből a Wagner-gyűlöletbe. Fiatal voltam nagyon, és megpróbáltam meggyőzni. Arról nem akarok beszélni, hogyha meg tudtam volna győzni, mi lett volna, mert az teljesen felesleges.

Rengeteg újságot olvastak a szüleim. Az Est-lapok jártak állandóan [lásd: Az EST-konzern lapjai], később a Magyar Nemzet, azonkívül német lapok, a Pester Lloyd, az angoltól az Economist [„The Economist” – Londonban szerkesztett angol nyelvű heti hírmagazin. 1843-ban alapították. – A szerk.]. És irodalmi újságokat, úgy magyart, mint németet, magyarból a „Nyugat”-ot [lásd: Nyugat (1908–1941)], németből inkább művészeti albumokat és folyóiratokat járatott anyám, részben zeneit, részben pedig képzőművészeit.

Amikor beteg voltam, utáltam feküdni, kimásztam az ágyból. Egyetleneggyel lehetett elcsitítani, kaptam egy szép művészeti albumot, hogy nézegessem. Ennélfogva a középiskolai anyagot nagyon hamar már kívülről tudtam.

Apám szobájában volt a szakkönyvtár, a szépirodalom, valamint az ő művészeti igénye, ami nem zenei volt, hanem festmények és főképpen rézkarcok. Abból volt egy gyűjteménye. Ami nagyon érdekes, hogy még soha senkit nem találtam, aki ismerte volna azokat. Bibliai tárgyú rézkarcok voltak, mégpedig zsidó volt, aki ezeket csinálta, Abel Pann [Abel Pann (Abba Pfeffermann) – 1883-ban született Vitebszk mellett, és 1963-ban halt meg Jeruzsálemben. 1898-tól az odesszai Szépművészeti Akadémián tanult, 1903 és 1913 között Párizsban élt, majd Palesztinában telepedett le, és a Bezlel Academy of Art tanára volt. Munkásságának javát bibliai tárgyú képei alkották. – A szerk.]. Nem voltak bekeretezve, egy védőmappában őriztük őket, egy fiókban. Amikor az apám megengedte, szabad volt nézegetni, de csak az ő segédlete mellett. Ez leginkább vasárnap fordult elő, akkor én is odamehettem, és nézegethettem. De nem volt szabad fogdosni. Még egészen kicsi koromban, iskoláskorom előtt mesélt is a képekről, ahogy egy gyereknek

mesélni lehetett. A teremtésre emlékszem legjobban, még ma is magam előtt látom. Meg a Paradicsomból való kiűzetésre, a többire alig emlékszem. Ez a gyűjtemény is elveszett.

A Fleischnerekre az volt a jellemző, hogy a festészet iránt nagy érdeklődést tanúsítottak, nemcsak apám gyűjteménye, a képeink is nagyon szépek voltak. A falakon festmények. De a szakértő ebben az öccse, Dezső volt, akinek az egész Árvácska utcai háza egy értékes képtár volt.

A nálunk levő festmények közül nekem is megvoltak a kedvenceim. Az anyám hálósobájában volt egy olajfestmény, nem tudom, kitől: „A tenger” – órákig elálldigáltam előtte. Az én szobámban, a rekamiém fölött lógott egy Csók István [1865–1961], amit én kávénének neveztem. nem tudom, mi volt az eredeti címe. Akkor volt két Kássa Gábor-festmény, állítólag ma azt jelzik [Kássa Gábor (1893–1961) – festő. *Mint fiatal művész a kecskeméti művésztelepen dolgozott. Az akvarellfestészet egyik elismert képviselője volt (MÉL).* – A szerk.]. Semmi nem maradt belőlük, nem tudom, hova kerültek, de igen valószínű, hogy abban a bizonyos salzburgi bányában nagyon sok volt a mi képeinkből is [lásd: aranyvonat].

Bátyám, Feri komisz fiú volt. Nagy volt köztünk a korkülönbség, nyolc év. Kislánykoromban engem ütött-vert. Ha csak tudta, meghúzta a hajamat, vagy belém csípett. Ezzel szemben én a nagy bátyámat rettenetesen szerettem. Soha nem játszott velem, mert mint kislányt, lenézett. Nem annyira azért, mert kicsi vagyok, hanem mert lány vagyok. Úgyhogy gyerekkoromban az én vágyam mindig az volt, hogy fiú lehessek.

Feri nagyon jó eszű volt, kitűnő matematikus. Kiváló tanuló lehetett volna, ha vette volna magának a fáradságot, hogy tanuljon. De így csak azt tanulta meg, amihez kedve volt, tehát matematikát, geometriát, a reáltárgyakat. Ennek ellenére jól érettségizett.

Rajzolni nagyon szeretett, és különös érzeke volt a karikatúrához. Nyolcéves középiskolai pályafutása alatt egy kellemetlensége ezért volt a Thúróczi tanár úrral, akit az egész iskola gúnyolt. Németet tanított, de németül nem tudott. Róla a rajzot Feri a tízpercben gyártotta, nem tudva, hogy a háta mögött áll a tanár úr, és látja magát halálosan kigúnyolva. Az apámnak be kellett mennie a Reálba, aztán bocsánatkéréssel és a tábla letörlésével elintéződött a dolog. A Reálgimnázium, amit ma Révai Reálgimnáziumnak neveznek, sokkal emberibb iskola volt, mint a leánygimnázium.

A bátyámnak végtelen jó kedélye volt. Sportolt, evezett, korcsolyázott, vívott, amit egyáltalán Győrben csinálni lehetett. Amikor egy bizonyos koron túljutott, ehhez jöttek a nőügyei, amiből néha iszonyú botrányok voltak.

Érettségi után Brünne [Brno – Csehszlovákia] ment, a textilmérnöki egyetemre. El is végezte. Édesanyámmal egyszer meglátogattuk, és elmentünk Prágába is. A prágai egyetemmel szemben van egy híres szobor, valamelyik szentnek a szobra. Feri fogott, és felültetett a szobor ölébe. Azt mondta: „Ülj csak szép csendben, én behúzódok a másik oldalon az árkádok alá, és figyeld meg, hogy mi lesz.” Ez is jellemző az ő természetére, azért mesélem el ezt a kis történetet, mert röviddel azután kicsapódott az egyetem egyik kapuja, és olyan parázs verekedésbe törtek ki a csehek és a németek, amelyet életemben először láttam – utána még sok ilyet. Kifejezetten a csehek és a németek voltak, és akkor azt mondta, hogy a zsidók röhögnek.

Az egyetem után hazajött, és a Győri Textilműveknél helyezkedett el [A Győri Textilművek Rt. az 1901-ben létesült Leon-gyár utódja volt. – A szerk.]. Mivel ott apámnak volt érdekeltsége, nagyon nehezen viselte, hogy a fia erre való tekintettel mindennap elkésik. Mondta neki, hogy legyen szíves, hagyja el a Győri Textilműveket. Így a soproni textilgyárhoz került, de nem Sopronba, hanem a budapesti központba, és onnan járt le Sopronkőhidára, ahol rabokkal dolgoztattak. Egészen addig, amíg munkaszolgálatra be nem hívták, ott dolgozott. A munkaszolgálat a Szovjetunióba vitték. Túlélte, mert fizikálisan bikaerős volt, apámnak az erejét örökölte, és épségben hazakerült. Szerencsés volt, hogy a munkaszázadának emberséges vezetője volt.

Még előtte meg is nősült. Egy félig francia lányt vett el, a Ponger nevű tőzsdésnek a lányát, Zsuzsannát. Az anyjuk volt francia. Négy lányuk közül három Magyarországon élt, egy pedig, Ilona Párizsban. Az ő férje magyar, Rácznak hívják, száz év felett van, és még él. Mind a ketten élnek. Ha még kellemes, kulturált embereket ismertem, akkor azok ők.

Budapesten, a Margit körúton lakott a család, a mozival szemben. Az após a Budapesti Tőzsdén dolgozott. A háború után azt javasolta, hogy valamennyien menjenek ki Ilona után. A szülőkkel együtt utaztak el Feriék és a többi lány. A világon a legszerencsésebb és a legutolsó pillanatban volt, amikor ezt az átkozott országot még el lehetett hagyni, 1945 végén. Párizsban jól boldogult, a Könnyűipari Kutatóintézet főmérnöke volt.

Született egy lánya, Kati és egy fia, Patric. A lányát itt vigasztaltam az apja halála után, ami nemrég volt. Apja, anyja egy hét alatt halt meg, mind a kettő agyvérzésben. A fivérem kilencvennégy éves volt, a felesége valamivel fiatalabb. Én nem voltam kint a temetésen, mert későn kaptam meg az értesítést. Nem tudták a telefonszámomat, pedig kijártam rendszeresen Párizsba.

A bátyám a nevét magyarosította [lásd: névmagyarosítás], mégpedig az egyik barátjának ösztökélésére – akinek a nevét fölvette, és aki aztán tanítványom is volt – Fáyra. Csak később tudtam meg, amikor már Párizsban volt, hogy micsoda szerencsésen választotta meg a nevét. Ott már persze a magyar ékezetet nem használta.

Ez egy érdekes történet, ehhez nekem ki kellett mennem Párizsba, hogy megtudjam. Az útlevílkérelmemet folyton elutasították [lásd: utazás külföldre 1945 után]. A sokévi kérvényezéskor egyszer Feri írt a Rákosinak egy borzasztó goromba levelet, azt hittem, engem elvisznek. 1963-ban viszont egyszer csak kaptam egy útlevelet. Addigra mások voltak hatalmon. Úgy látszik, akkor került oda az ő levele, mert én hallgattam, amikor elutasítottak, nem foglalkoztam vele tovább, hiszen az a világ egy más világ volt, mint amilyen az én világom valaha is volt addig.

Párizsban az én örök múzeumlátogatásaim során elhatároztam, hogy a hivatalos látnivalók közül meglátogatom Napóleon sírját. Előtte a Rodin múzeumban voltam, ott megnéztem a térképet, hogy hogyan jutok legrövidebb úton át abba a gyönyörű szép klasszikus templomba, ahol Napóleonnak a szarkofágja áll. Amit én Franciaországban láttam, minden szép volt, csak a Napóleon-síremlék volt az egyetlen förtelmes. Egy óriási szarkofág, a templom nem is emlékeztet egy templomra, hanem csak Napóleon temetkezési helyére. Az összes tábornokának a szarkofágja is ott áll. További szarkofágokat is láttam ott, és legnagyobb elképedésemre olvastam egy nevet, amely az afrikai OAS-ügyekkel volt kapcsolatban, az ottani tábornoknak a neve Andreas Fay volt, akit onnan

hazahoztak, mert a harcokban elesett, vagy pedig agyonlőtték [Az OAS (*Organisation Armée Secrète*) terrorista módszereket alkalmazó titkos szervezet volt, melyet 1961-ben alapítottak algériai franciák és a francia gyarmati hadsereg tisztjei. Terrormerénylettekkel próbálták megakadályozni Algéria függetlenné válását. – A szerk.]. Ezt a nevet ismerik a franciák. És ezt a vezetéknévet viselte a fivérem is.

Az én gyerekkorom, azt lehet mondani, felhőtlen volt. Kizárólag szeretetet éreztem magam körül, csak a színhelyek voltak változók. Vagy a Bisinger sétány 4, vagy Bécs, a Berggasse 13, aztán megint a Bisinger sétány 4, aztán a végleges otthon, a saját házunk, az Andrassy út 12–14. szám alatt. Azért mondok két számot, mert a házunk mellett először egy tűzifa- és szénkereskedés volt, de a telek a mienk volt. Amikor ez megszűnt, akkor apám oda még egy házat épített, ami már egy bérház volt. Olyan falak vettek bennünket körül, amiket az apám élettapasztalata építtetett vele. Nálunk nem volt drótkerítés, csak magas téglakerítés lőréssekkel, emlékül a háborúra.

A gyerekkoromat, ami idő az iskola és a kisgyerekkor között volt, azt vagy a kertben a házmester-kertész és mindenek fiával, a Jancsival játszottam át, vagy a kutyaival. Mert nekem mindig volt kutya, kivéve most, amikor már idős vagyok ahhoz, hogy tartsak.

Teljesen az apámra hasonlítok, külsőleg is, mentalitásban is, aki bármennyire elfoglalt volt, és bármennyire sok volt a dolga, rám mindig volt ideje. Ha a gyerekkoromra gondolok, annak fő alakja az apám volt, mert az anyám elég gyakran volt távol este. Eleinte elkísérte, de amikor rájöttek, hogy én addig, ameddig haza nem érnek, nem alszom – nem sírok, nem kiabálok, mert ott vannak a cselédek –, attól kezdve otthon maradt velem, ne érezzem egyedül magamat. Nem hiszem, hogy sok férfi megtette volna ezt – abban az időben pláne nem. Azért mondták mindig, hogy én az ő lánya vagyok. Én az apám lánya voltam, a bátyám pedig az anyja fia. Játszott velem, és mindig tudott közös programot kitalálni.

Azt hiszem, hogy egy olyan gyereknek, mint én voltam, ennél nagyobb szülői szeretet nem juthatott. Mind a ketten nagyon-nagyon szerettek, az apám is, az anyám is. Különösen nyomasztotta az anyámat a kisebbik fiának elvesztése, és engem ajándéknak tekintettek. Hiszen az anyám már negyven éves volt, amikor én születtem, apám pedig negyvenöt. Nagyon szerettem a szüleimet, nagyon szerettem az otthonomat, nagyon szerettem a bátyámat, és a barátaival rendkívül jó barátságban voltam. Kislánykoromban nem volt lány barátnőm, csak a bátyámnak a „bandája”, a nagyfiúk, akik egy egész banda volt tényleg, és a gyerekszobát megtöltötték, és velem is játszottak. Nem sok gyereknek jutott, azt hiszem, olyan felhőtlen boldogság, mint amilyen az enyém volt.

Miután magyarul nem tudtam, mert beszélni Bécsben tanultam, egy nagyon-nagyon intelligens, és az akkor uralkodó munkanélküliség következtében munkanélküli tanítónő volt a kisasszonyom, mint már említettem, Kemény Jolán, aki egy MÁV-tisztviselőnek a lánya volt, s Győrben a tanítónőképzőn végzett. Nem volt zsidó. Nagy hozzáértéssel és szeretettel sok mindenre megtanított. Pukkancs természetemre jellemzően egyszer hálából hozzá vágtam a paprikás csirkét. Erre lépett be az apám egy déli szünetben, és életemben egyszer vert a fenekemre, de alaposan, és azt mondta, hogy nekem kell kimosnom a Kisi ruháját. Mert a tanító kisasszonynak kijárt a megbecsülés és tisztelet. „Most azonnal fölszeded a szőnyegről, amit ledobáltál, és megeszed. Mert ételt le ne dobjon ebben a házban és el ne dobjon senki! Éheztem én ezért eleget.” Evvel kiment, és nem kaptam meg a szokott puszit. Az volt a nagyobbik baj, hogy apám haragudott. Az

az ütés, amit a fenekemre mért, az nem számított. De jobban embert meg nem vertek, mint ahogy engem akkor. Nem is állt szóba aznap velem. – Én többet a kisasszonynak ellent nem mondtam.

A kisgyerekkoromnak a másik vezéralakja egy fiú volt, aki nagyjából velem egy idős volt, és a mellettünk levő házban lakott. A bábolnai gazdaság – ma azt mondanánk – főagronómusának a fia volt. Halászi Tibinek hívták. Tibi a születésnapján hivatalosan bejelentette a házasságunkat. Négy évesek voltunk. Ami bekövetkezett, az városra szóló botrány volt, mert ott történt, hogy kézen fogva bevonultunk, és a szülőkkel közölte, hogy engem feleségül vesz, azt is megmondta, mi lesz az ebéd: bableves és mákos nudli pezsgővel. Ennek a gyerekjátéknak szomorú vége lett, majdnem válás a szülők között, mert a Tibi azok után, hogy mindezt bejelentette, beszorított a sarokba, és rúgkapálásom ellenére megpuszilt. Amikor megkérdezték az ott ülő vendégek, hogy ezt pedig honnan tanultad, akkor azt válaszolta: „Tegnap a mama a – nem tudom én, milyen – századossal ugyanezt csinálta.” Tragikus volt ennek a következménye. Engem a Kisi gyorsan kirángatott a sarokból, és azonnal hazavitt, nehogy valamilyen jelenetnek a tanúja legyek, akkor még nem értettem, mi történik körülöttem. Halásziék házassága aztán borzalmassá vált, különösen a férfi számára, aki nagyon szerette a feleségét. Nem váltak el, de külön éltek.

Abban az időben olyan gyerekek, mint én, nem jártak óvodába. Mindegyiknek kisasszonya volt. A Tibivel való barátságunknak az alapja is a kettőnk közös sorsa. Őneki is volt kisasszonya, énnekem is. Kimentünk a Bisingerbe játszani, és egymás mellett ült a két tanítónő kisasszony. A barátságom az én kisasszonyommal sokáig megmaradt. Már nem volt nálunk, de ahányszor az intézetből hazamentem, meglátogattam a Kisiéket. Hosszú lejáratú barátság és szeretet kötött engem hozzá. Ez azért elég ritka, hogy egy kisgyerek és egy felnőtt között ilyen hosszú barátság legyen. Ismertem a családját is. Egyenrangúként éltem közöttük.

Én a nyelveket születésemtől fogva tanultam. Anyám nemcsak hogy helyesen megtanított németül beszélni, attól kezdve tanított angolul és franciául is játékokkal, mesekönyvekkel és a beszélt nyelvvel, helyesen megtanította a magam szókinccsével azt, amit mondtam, angolul is és franciául is kimondani. A többnyelvű nevelés, a nyelvekre való nevelés háromnaponkénti fordulóval történt attól kezdve, hogy elkezdtem beszélni. Hétfőn angolul, kedden németül, szerdán franciául beszélünk – ez a bátyámra ugyanúgy vonatkozott –, utána folytatódott ugyanígy, és vasárnap beszélhettünk magyarul, amikor én már megtanultam magyarul. Mert azt nem tanították különösebben addig, míg a kisasszony hozzánk nem került, mert tudták, hogy az úgy ragad rám, mint kutyára a bojtorján. És ez valóban így volt. Elég gyatrán beszéltem magyarul, de az iskolában a sok gyerek között pillanatok alatt megtanultam verekedni és magyarul.

A magyar tanulásomban nagyon sokat jelentett egy játék, aminek nem is tudom, miért hagyták abba a gyártását. Ezek egymásba rakható kockák voltak, és a kockák oldalain képek és versek. Ez volt az első olvasmány, amikor egyszerre tanultam nézni, olvasni és hangot adni. Ez volt az audiovizuális oktatás. Nagyon sokat segített nekem. Felolvasta a Kisi, és aztán megmutogatta a személyeket vagy a tárgyakat, amiket a kocka ábrázolt. A hang úgy ragadt az abszolút hallásomra, hogy azt pillanatok alatt utánóztam. Azt hiszem, egy hét sem kellett, amikor a tíz kockából álló nagy, kicsi, kisebb képek alatt álló versikéket vidáman elmondtam. Az egyetlen, amit nem értettem, erre még ma is emlékszem, egy rossz hangsúly miatt volt, amivel olvastam a szöveget. Egy gyereknek, akit megcsípett a darázs, úgy megdagadt a szája, hogy alig ismert ráma mája. Így olvastam. Helyesen: rá mamája. Nem tudtam, megkérdeztem a Kisit, hogy mi a rámának a mája. A

csirkemáját azt tudtam, de a ráma máját azt nem.

Zongorázni négy és fél éves koromban kezdtem tanulni egy nagyon szegény és nagyon szerencsétlen nőtől, aki az édesanyjával élt. Hivatásos zongoratanárnő volt, de nemigen voltak növendékei, mert szegény púpos volt. Eisler Irmának hívták. Édesanyám megállapodott vele. Az Irma néni anyámat nagyon tisztelte, szerette, és őhöz jártam zongoraórára. Tulajdonképpen az én korai zenei ismereteim tőle származnak: skálázás, kisebb dalocskák.

Amikor anyám már úgy vélte, hogy erősebbre kell kapcsolni, ezek nekem nagyon könnyen mentek, s ezeket őtől is megtanulhattam volna, akkor először a zenedébe íratott be. Ott volt egy nagyon-nagyon jó zongoratanárnő, Molnár Margit. Ő tanított engem egypár évig. Utána pedig egy ismert név, a Sándor Emma néni [*Kodály Zoltánné (Sándor /Schlesinger/ Emma) (1863–1958) – zeneszerző, műfordító. 1903-tól Bartók Béla, 1905–06-ban Kodály Zoltán zeneszerzésre tanította. Önálló népdalgyűjtő munkát is végzett. Balladák, népdalok szövegét fordította németre. – A szerk.]*].

Rendszeresen voltak fellépéseim már. A Beethoven-szonátáig jutottam el. Elérkeztem az akadémia előtti állapotig. Akkor kellett anyámnak döntenie, de magát nem érezte a döntéshez elég erősnek, hogy zongoraművésznőnek neveljen-e. De megvolt az ismeretségi köre, akihez fordulhatott, és az ismeretségi körbe tartozott Fischer Annie is [*(1914–1995) – zongoraművész. 1933-ban elnyerte a Budapesten megrendezett Nemzetközi Liszt Ferenc Zongoraverseny első díját, s ezzel kezdetét vette nemzetközi karrierje. 1941 és 1946 között túlnyomó részben Svédországban tartózkodott. Repertoárjának javát Mozart, Beethoven és Schubert műveiből alakította, de máig meghatározóak Schumann, Chopin és Brahms műveit tartalmazó lemezfelvételei is. – A szerk.]*]. Elvitt az Annie-hoz, és mondta: „Na most mondd meg, hogy tovább vagy ne tovább!”

Leültetett az Annie a zongorához, váltott egypár szót velem. „Hát mit szeretnél játszani? Mit szeretsz jobban, a klasszikusokat, a moderneket?” Én azonnal rávágtam, hogy a klasszikusokat szeretem, és azon belül is Bachot. Mégpedig a Johann Sebastian a három közül. Leültem, eljátszottam egy szonátát. Azt mondta: „Köszönöm. Azért a romantikusokból is hadd halljak valamit. Játssz el egy Chopin-keringőt, ha egyáltalán tanultad, ha nem, akkor valami mást.” Meghallgatott, eljátszottam a Chopin-keringőt, és utána azt mondta anyámnak: „Ez a lány nagyon jól zongorázik – Bachot.” Nem mentem az akadámiára.

A bátyámmal sokat jártam színházba, az anyámmal pedig állandóan koncertre. Abban az időben a régi színház már összeomlóban volt, és egy díszteremfélében tartották a színelőadásokat. Komlós Vili bácsi [*(1893–1959), színész*], a Komlós Juci [*(1919) színésznő*] édesapja vezette a győri színház előadásait, ő volt az igazgató három évig. Nagyon sok nehézséget legyőztek. Amit utólagosan esetleg megkritizálhatok, az az, hogy túl sok volt az operett.

Három és fél éves voltam, amikor a Mühlstadti-tónál [*Ausztria*] fölmásztam a toronytrambulin legfelső fokára, és miután láttam, hogy onnan ugrálnak le valakik, én is le akartam ugorni anélkül, hogy tudtam volna úszni. Szerencsére az utolsó percben az úszómester elkapott, és azt mondta, hogy azonnal meg kell tanítani úszni ezt a gyereket, mert máskülönben belefullad, ezt nem lehet visszafogni a víztől. Itt kezdődött az én vízmániám. Másfél hét alatt tanultam meg úgy úszni, hogy a mélyvízben sem volt semmi nehézségem. Nem tudom, békának születtem. Úgyhogy anyámnak nem kellett állandóan utánam rohannia. De egy pillanatra sem vehette le rólam a szemét, mert abban a pillanatban eltűntem a víz irányában.

Ki nem lehetett húzni a vízből, se a tóból, se aztán győri uszodából. Amikor még nem volt meg a Hajós Alfréd uszoda – az első Hajós Alfréd uszoda Győrben volt –, csak víz, csak víz, csak víz. Ki lehetett járni a folyókra, a kijelölt helyekre. Ott homok volt a parton, egy iszapsziget a Dunában és kabinok a part mentén. A Kisivel odajártunk úszni addig, amíg a Duna uszodát meg nem nyitották. Az már fizetős uszoda volt, és biztonságosabb. Aztán megépült ugyanott, a félszigeten, ami belenyúlt a Dunába, ahol a Duna és a Rába összefolyt, és ahol a Cziráki szobor áll, a Hajós Alfréd uszoda [*Hajós Alfréd (1878–1955) – építész, az első magyar olimpiai bajnok, egyebek között a margitszigeti fedett sportuszoda (1930) tervezője. – A szerk.*]. Azóta már a világon minden van ott, amit el lehet vizes dolognak képzelni.

A sportban – az iskolai tornán kívül – nagyon jó voltam. Versenyúszó, majd versenyevezős. Két úszóedzőm volt. Az első edzőre alig emlékszem, a másodikra annál jobban. Az német volt. Az első edző normálisan edzett, voltak junior és senior versenyek, nyilvánosság előtt megtartott versenyek. Hárman verekedtünk az elsőbbségért. Proczár Lotti nehézsúlyban, Weilmuth Trudi középsúlyban, én pedig pehelysúlyban.

Az első józan tréner az alkatra is tekintettel volt. Miután én nagyon gyors voltam, és rövid távon sprinteltem, kétszáz méteren túli versenyen nem úsztam. A hátúszás az ment, az ugyanaz a mozgás nagyjából, mint a sprint. A mellúszás viszont kevésbé, mert ott sokkal erősebb karokra lett volna szükség.

A másik sport, amit űztem, az az evezés volt. Ott az összes versenycsónakban eveztem, és egyedül voltam nő, akinek megengedték Magyarországon, hogy egy szkiffbe üljön, ami azt jelenti ugye, hogy egyedül ül egy csónakban. Kábé tízéves koromban kezdtem el evezni, akkor már elég erős voltam ahhoz, hogy a csónakot le tudjam vinni egy segítséggel a stégre, amit nem stégnek hívtunk, hanem talpfának, mert az evezésben talpfa van, nem pedig stég. Az evezőket is le tudtam cipelni. Természetesen nem légszekerényes csónakban eveztem, csak akkor, amikor treníroztam, úgy a magam kedvére.

Később saját csónakom volt, és avval Passautól [*Németország*] egészen a Fekete-tengerig eveztünk a bátyámmal. Pontosan meg tudom mondani, mikor. Ő huszonöt éves volt, vonjunk le belőle nyolc évet. Tizenhét éves koromban mentünk le egy Pannival, amit Passauban vettünk, ami azt jelenti, hogy egy vászoncsónak és egy fölfújható sátor. Mostanában látok újra ilyet.

A szülők nem izgultak. Nagyon sokat eveztem együtt a fivéremmel. Az egész bandánk az ugyancsak Hajós Alfréd által tervezett Győri Tornaegylet nevű klubban volt. Ez volt az egyetlen klubtagságom, a közösségi életem itt folyt. Itt kötöttem barátságot egy osztrák lánnyal, ha élne, egy életre szóló volna, akinek a szülei Grazban születtek, de aki aztán elment a szüleivel együtt Auschwitzba. Miután visszatért, és senkit sem talált meg, még engem se, valahova eltűnt a világba. Vagy öt évig nyomoztam utána, de sehol nem találtam, pedig még visszajött, mert erről egy írott bizonyíték volt Győrben, a zsidó nyilvántartásban.

Hatéves korom előtt mentem iskolába. Miután láttam, hogy a gyerekek táskával mennek a Bisingeren keresztül, nem tudtam, melyikbe vagy hova, nagyon megkívántam az iskolát, és rávettem a szüleimet, hogy írassanak be. Miután még nem értem el az iskoláskort, októberben születvén, állami iskolába nem vettek föl, magániskolába jártam. A Skultéty magániskolába, az úgynevezett úri gyerekek mind oda jártak. Nevét onnan kapta, hogy a Skultéty alispán bérelte

férjezetlen, állástalan tanítónő testvéreinek vagy unokatestvéreinek.

Csak végig kellett mennem a házunktól az Andrassy úton kifelé, és az utászlaktanya sarkán állt az iskola, nem emlékszem, hány szám alatt. Egyenes út vezetett odáig. Ezért is nagyon korán kezdtem egyedül iskolába járni.

Ez négyosztályos elemi volt. Zsidó meglehetősen kevés, ugyanazok voltak nagyjából, akikkel később a gimnáziumba együtt jártam. Koedukált volt, fiúk-lányok együtt, így aztán rentábilis volt a fenntartása. Nagyon szép épület volt, tágas iskolatermekkel. Hogy hányan voltunk egy osztályban? Olyan húszan-huszonöten.

Ez az iskola lényegesen többet tanított, mint az állami iskolák, amelyek közül egy jöhetett volna nekem számításba, a tanítónőképző gyakorlóiskolája. A többi mélyen alatta volt ennek a szintnek. Német nyelvet is tanítottak, az órán pedig besegítettem avval, hogy szövegeket olvastam föl, és a gót betűket föl tudtam írni, mert azt én már négy- vagy hároméves koromban megtanultam. Akkor még a gót betűket használták [A gót betű a középkorban kialakított, sajátos, német, hegyes betűtípus. Gutenberg ezt használta első nyomtatványaihoz. A német nyelvterületen a 20. század közepéig rendszeresen használták. – A szerk.].

A nagyon jó elemi iskolai oktatás után nehézség nélkül indultam a Győri Leánygimnáziumban. Nem voltam színjeles tanuló, a buta magoló sem. De itt sikerült engem teljesen megvadítani. Itt szembesültem először az antiszemitizmussal, s ezzel kapcsolatban itt kaptam életem első nagy pofonját. A legkonokabb antiszemitizmust tapasztaltam, ami nemcsak rám vonatkozott, hanem minden osztályban egy-egy értelmiségi zsidó vagy fél zsidó lányra. Neveket nem akarok mondani, többen később híresek lettek a szakmájukban. Amúgy kevés zsidó járt a gimnáziumba. Egyébként is Győrben viszonylag kevés család volt, amelyik a lányát taníttatta, és érettségire vagy pályára indította volna.

Az egész iskola tanári kara erősen antiszemita hajlamú volt. Volt, aki uralkodni tudott magán. A némettanárom avval kezdte a németórát, hogy fel kellett állnunk, és elénekelni a „Deutschland, Deutschland über alles”-t [Ezzel a sorral kezdődik a Haydn zenéjére énekelt, három versszakos „Das Lied der Deutschen” (von Fallersleben verse) első versszaka. Ezt a versszakot (refrénje is a két kezdősor: Deutschland, Deutschland über alles, / Über alles in der Welt!) énekelték nemzeti himnuszként a Harmadik Birodalomban. Ma a vers harmadik (Einigkeit und Recht und Freiheit / Für das deutsche Vaterland! kezdetű) strófája a hivatalos nemzeti himnusz. – A szerk.]. Ezzel szöges ellentétben állt az igazgatónk, Strasser Sándor, akire azt lehet mondani, hogy filozemita volt. Teljesen egyenrangúként kezelt bennünket [Strasser Sándor (1878–1948) – matematika- és fizikatanár, 1900-tól a kassai Állami Felsőleányiskola tanára volt, 1908–1936 között a győri Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskolában (később: m. kir. állami Apponyi Albert Gróf Leánygimnázium) tanított, ez utóbbinak alapító igazgatója volt. – A szerk.].

Én pedig egy iszonyú skandalummal elhagytam a győri gimnáziumot, amikor pofon ütöttem a latintanáromat, és betörtem az orrát, miután megbuktatott. Több előzménye is volt ennek. Ebben a tanárban hatalmas zsidó- és gyerekgyűlöletet volt. Erdélyi származású volt, és nem sikerült neki Szegeden professzori állást kapnia, tehát eljött a győri leánygimnáziumba megalázóan középiskolás lányoknak latint, régiségtant és művészettörténetet tanítani. Latint elsőtől kezdve

tanultunk, művészettörténetet csak harmadiktól. Miután mind együttvéve kedvenc tárgyait voltak már majdnem csecsemőkorom óta, azt hittem, hogy itt majd valami siker fog engem boldoggá tenni. Ezzel szemben csupa csalódás volt, sok komisszággal találkoztam.

Amikor iskolalátogatás volt a fölöttes hatóságoktól, akkor én mentem ki a táblához felrajzolni az Akropoliszt, de amikor nem, akkor a normális menete egy művészettörténeti órának az volt, hogy a tanár kiterítette az általam legjobban szeretett művészetnek, a görög művészetnek a legcsodálatosabb képeit, rámutatott valamelyikre, és annak a nevét kellett megmondanom.

Egyszer, amikor kimentem a katedrához, hogy megnézzem, melyik képről kell beszélnem, rámutatott egy képre, amit én gyerekkoromtól kezdve ismertem. Épp annyi idő telt el, hogy levegőt kapjak a sietéstől, és megmondtam: Diszkobolosz [*Müron (i. e. 5. sz.) szobra: Diszkoszvető. – A szerk.*]. „Köszönöm, elmehet, ezen nem gondolkodunk.” Mit sem sejtve mentem a helyemre.

Ez a tanár a lehető legcsúnyább játékot játszotta velem latinórán is. Folyton kérdezett, kérdezett és kérdezett, és amikor mindenre tudtam felelni, az utolsó kérdése ez volt: „Mondja meg nekem, mi az egyes számú alanyesete a mariának?” Úgy néztem rá, mint aki egy bolondot lát. Hát mondtam: „Mari, mert a-ra végződik.” Mondta: „Megbukott, leülhet. A mariának az egyes számú alanyesete az mares, nem tudja, hogy tenger?” Csúnya játék volt.

Az osztályfőnökünk az év végi bizonyítványosztásra megbetegedett, és ez a tanár helyettesítette. Megkaptam a bizonyítványom. Felütöttem, megnéztem, és nem akartam hinni a szememnek: latinból megbuktam, és művészettörténetből – akkor a jeles az egyes volt, és a kettes az a jó – kettést kaptam. Amikor befejezte a búcsúbeszédét, elmentem a katedra előtt, levágtam a katedrára a bizonyítványomat, és mentem ki az ajtón. Utánam szaladt, én pedig visszafordultam, megpofoztam, és rá vágtam az ajtót. Ami történt, azt én nem szándékosan csináltam – betörtem az orrát.

Ezután az apám bement az iskolába – nem szokott bemenni, sem ő, sem az anyám nem nagyon látogatta a szülői értekezleteket. Velem nem közölt semmit, hogy ő valamit is tesz. Az iskolaigazgatót jól ismerte, mondhatni, baráti viszonyban volt vele. Bement hozzá, hogy megkérdezze, ez mit jelentsen. Amikor be akart menni az igazgatói irodába, akkor beleütközött a tanárba – ő éppen onnan jött ki –, aki azt mondta neki: „Minek küldi iskolába a lányát, hiszen az mindent tud, felesleges annak tanulni.” Apám nem is köszönt neki.

Bement az igazgatóhoz, aki egyébként is nagyon gyerekszerető és végtelen jóindulatú ember volt, néha kisegített a tanításban is, ha valamelyik tanár beteg volt, és azt a szakot ő tanította. Apám elmondta a történeteket. Teljesen meg volt lepve, mert csak a legjobbakat tudta a kollégájáról, csak a tudását ismerte. Nem volt szokása az óralátogatás. Amit megbeszéltek, és amit az igazgatóval közölt, az nem panasz volt, hanem az, hogy ki hova szándékszik ezután menni, de nem akart az ő tudomása nélkül semmit sem tenni.

Itt lép be egy korábban már említett név. Elment a Sztchlo ügyvédhez, aki intenzíven foglalkozott iskolaügyekkel is, és aki felvilágosította, hogy ez az ügy nem tűr sem halasztást, sem semmit, jegyzőkönyvet vett föl arról, amit az apám írt. És közben volt még egy szereplő, aki apámat erre indította, mégpedig egy világi bencés tanár, Szakács tanár úr, aki a baráti körükbe tartozott. Ő is azt javasolta, hogy menjen föl az oktatásügyibe, és ott tegyen hivatalos panaszt, hivatkozva órá, ő

pedig majd továbbviszi a dolgot.

Ennek óriási eredménye volt. A tanárt elhelyezték a győri gimnáziumból Budapestre. Az én esetem nagy port vert fel egy nem túl kicsi, de nem is nagyon nagy városban. Nagyot csattant. Fel volt háborodva mindenki, a fő mozgatója és hírvívője az említett bencés tanár volt. Azt mondták, hogy egy gyerekkel nem lehet ilyet csinálni.

Ez harmadikban volt. Kivettek a gimnáziumból. Kőszegre mentem [*Kőszeg – megyei jogú város volt Vas vm.-ben, 1930-ban 8500 lakossal, számos oktatási intézménnyel: az alsóbb fokú iskolákon kívül volt ebben az időszakban a városban állami fiú polgári iskola, római katolikus leány polgári iskola, állami tanítóképző, római katolikus tanítónőképző, római katolikus gimnázium, állami reáliskola (tk. katonai iskola és kollégium), ágostai evangélikus leánylíceum. – A szerk.] – ahova mindig is szívesen mentem volna – egy intézetbe, amelyik leányinternátus volt, és a győri lányoknak tekintélyes része, aki tovább tanult, egyenesen odament az elemi után. De hát a szüleim engem akkor még nem szívesen engedtek volna el hazulról. Az anyámnak szoros kapcsolata volt az evangélikus egyházzal, ahol orgonahangversenyeken rendszeresen fellépett, és az ottani karnaggal, a Fodor karnaggal állandóan együtt dolgozott – ő ajánlotta szüleimnek a Kapi püspökkel együtt, hogy menjek a kőszegi leánygimnáziumba. Hivatalos neve Gyurák Ferenc Evangélikus Leánygimnázium volt. Ott csak lányok voltunk, összesen nyolcvanan bentlakók. És azt hiszem, hat bejáró.*

Kőszeg iskolaváros volt. Volt ott a piaristáknak bentlakásos iskolájuk, egy tanítónőképző és egy apáca tanítónőképző, kifejezetten katolikusoknak. Kadétiskola is volt, az volt a testvériskolánk, helyesebben szólva inkább csak a szórakozás szempontjából. A kultúra a kőszegi leánygimnáziumban nagyon-nagyon magas fokon állt. Neves művészeket hívtak meg zenei előadásokra, mint például Fischer Annie-t és más, ilyen szintű művészeket, hegedűművészeket, színészeket. Mert volt ugyan egy táncház Kőszegen, de színház nem. A színházi előadásokat, amik igencsak gyengécskék voltak a Komlós Vili után, nem igazán élveztem. De magunk is csináltunk színházat. A kőszegi leánygimnázium – aminek már a porát is elhordták – volt az egyetlen modern módszerekkel tanító és nyelvekre súlyozó iskola lányok számára Magyarországon. Ott mindazokat a nyelveket tanultam, mint otthon. A kémiától kezdve a matematikáig sokkal magasabb szintre vitték az oktatást a viszonylag kis létszám miatt, mint amit én valaha is a győri gimnáziumban kaphattam volna.

Volt más zsidó is, de nem sok. A nevezett latintanárunk nagyszerű gyerekimportot vezetett be a kőszegi leánygimnáziumba. Ezt az iskolát, ha véletlenül az anyám nincs kapcsolatban az evangélikus egyházzal, akkor is megkaphattam volna a bátyám barátnői köréből, mert a Kufler lányok és a többiek mind hasonló sorsra jutottak, mint én, és azok mind ide jártak, itt érettségiztek, és mindegyik tovább tanult egyetemen.

Abban a korban kiemelkedő volt ez az intézmény. A jellegzetessége volt, hogy nem osztálytermek voltak, hogy első, második, harmadik osztály, hanem tárgytermek festményekkel vagy képekkel vagy a tantárgyra vonatkozó adatokkal, ábrázolásokkal, minden tantárgy részére. Az osztály vándorolt a szaktermekbe. Vándoroltunk, ezzel együtt meg kellett tanulnunk azt, hogy mindent a legnagyobb rendben tartsunk. Mert ezt csak úgy lehetett megcsinálni, hogy mindent rendben tartunk, mert mi nem táskával mentünk iskolába, hanem levettük a polcra azt a könyvet, amelyiknek az órája következett, mert lehet, hogy az a folyosó túlsó végében volt.

Kiemelkedő tanár a gimnáziumban a matematika tanára volt, Marton János. Ő volt a Kőszegi Hegyközség elnöke. Egyébként mindenki csúfolta, én, isten tudja, miért, a kedvencei közé tartoztam. Talán azért, mert érdekelt a matematika. Egyébként a reáltárgyakat is nagyon szerettem, különösen, ha kísérletezni lehetett.

A mi évfolyamunkból nyolcan értünk el a nyolcadik osztályba, az érettségi osztályába. Ilyen kis osztály csak mi voltunk, betegségek miatt többen kimaradtak. Meg a követelmények is irgalmatlanul nagyok voltak. A tanulásra engedélyezett idő véleményünk szerint meglehetősen kevés volt. Nekik nem az volt a lényeges, hogy sok legyen a növendékük, hanem ők már egy még ma sem elért színvonalat képviseltek, amikor a nők is dolgozni fognak, és érteni kell majd ehhez is meg ahhoz is, tovább tanulnak. Mert onnan, aki kilépett, abból a nyolc gyerek közül csak egy nem tanult tovább, a többi mind tovább tanult a fölöttünk levő osztályból is.

Az internátus vezetőnőjét Wagner Karolának hívták. Annál emberségesebb, szigorúbb és jobb nevelőt én az életben nem ismertem. Igazságosabbat sem. Azt a sebet, amivel én abbahagytam a tanulást a győri gimnáziumban, ő egy év alatt begyógyította. Avval, hogy mindig lehetővé tette, hogy latinból, művészettörténetből feleljek, és a gyalázatot lemossam abból a bizonyítványból, amit soha többet nem akartam a kezembe venni.

Az internátus egészen mesészerű volt. A kicsik, ami azt jelentette, tizennégy éves korig, nagy hálótermekben aludtak, talán tízen egy szobában. Nem voltak emeletes ágyak. Mindenkinek megvolt a folyosón a saját szekrénye, a saját hálószekrénye, könyvespolca, a felsősök között a kis mamája. A tanulás nem a hálóteremben folyt. Volt egy nagyon szép tanulótermünk, ahol mindenki tanulhatott, de egyet megtanultunk, hogy a tanulásunkkal a másikat nem zavarjuk, tehát senki sem tanulhatott hangosan. Aki hangosan akart esetleg verset vagy valami ilyesmit tanulni, az kiment a folyosóra. Meg volt határozva, hogy mettől meddig tart a tanulóidő. Ha valaki nem végzett, akkor volt este egy óra még, amikor elővehette a tanszereit, de a túltanulásnak a betegségét és a magolási örületet kiszűrték az oktatásból.

A kis mama rendszer előkészített az anyaságra. Minden első mellé egy szinte felnőttnek számító lányt, aki elmúlt tizenhat éves, beosztottak, őneki két gyereket kellett rendben, tisztán tartania, és a tanulásukkal is foglalkoznia kellett. Amikor persze neki is igen sokat kellett tanulnia. Az én két kislányom közül az egyik az iskola egyik legjobb tanulója, a másik a legrosszabb volt. Hál' istennek, mind a kettő él, mind a kettő zsidó. Kapcsolatot nem tartok velük.

A felügyelőink, mind a felsősöknél, mind az alsósoknál tanárok voltak. Mindegyiknek külön szobája volt azon az emeleten és annál az osztálynál, amelyiknek az osztályfőnöke volt.

Eleinte egy épületben volt az iskola és az internátus. Amikor én odakerültem, akkor épült egy új ház, a tudószanatóriummal szemben. Ez már azt jelenti, hogy Kőszegnek az erdős részén, egy hatalmas nagy, gyönyörű kerttel. Ezzel szemben volt egy kis üres terecske, ami nem volt se megművelve, se parkosítva, egy ház állt rajta. Ezt az evangélikus egyház megvásárolta, és ez lett a felsősök lakhelye. Itt már csak ketten voltunk egy szobában, ami tényleg egy lányszoba volt, tarka kartonnal letakart ágyakkal, tarka karton függönyökkel. A kert valóságos áldás volt, mert oda kimehettünk.

A fürdés külön probléma volt Kőszegen a víz minősége miatt. A fürdőszoba a nagyépületben is és ebben az új épületben is a földszinten, illetve az alagsorban volt, ahol sorban álltak a kádak, és közöttük, minthogy nagyon erényesek voltunk, lepedők voltak kihúzva. Minden második nap fürödhettünk, nem is tudom, hány fürdőkád volt ott a pincében. A fal csempézve volt, hideg-meleg víz folyt. A reggeli mosdás a mosdóhelyiségben volt, ahol a mosdók kilométerszám voltak felszerelve, de ott csak hideg víz folyt. Ez a hálóterem melletti helyiség volt, fapadlós, hogy ne legyen hideg a kő. A vécék ezután következtek a folyosón. Két óriási nagy Beilinger kályha fűtötte a mosdót. Néhányunknak volt vizeskorsója a kályhákon, aki korán kelt, az vitte el a meleg vizet a mosdáshoz. Tetőtől talpig meg kellett mosakodni reggelenként. A reggel az intézetben egy külön program volt. Voltak, akik korán kelőek voltak, azok közé tartoztam én is. Matracot ki az ágyból, ki a mosdóba, ott tornáztunk magánszorgalomból húsz percet, senki nem avatkozott bele. Ez már felsős korban volt persze.

Télen bent tanultunk természetesen az épületben, de nem a hálósobában. A szobák csak alvásra szolgáltak. Csak este fűtöttek be, de nem spórolásból, hanem mert nappal a hálótermekben nem volt senkinek semmi dolga. És azzal, hogy ezt az új épületet így rendezték be, akkor az iskolából át is kellett volna szaladgálni. A kicsiknek tanulótermük volt, a nagyoknak tanulószobájuk. Negyedikig. Volt aztán, aki másfelé ment, kereskedelmibe [lásd: kereskedelmi iskolák] vagy más osztályba. Én úgy kerültem oda, hogy egy évet voltam a kicsikkel, a többit már a nagyokkal.

Az iskolát egyrészt az egyház tartotta fenn. A kollégiumi díj, ebben benne volt a tandíj is, nem volt olcsó, nyolcvan pengő havonta. Ebből engedményt kaptak az evangélikus papok gyermekei, azok az esetleg nem evangélikusok, akik jól tanultak. Úgyhogy nekem egy fél évet kellett csak kifizetni, miután jó tanulónak bizonyultam, automatikusan megkaptam a kedvezményes kollégiumi díjat is. Nem kellett külön kérvényt benyújtani, a tanulmányi eredmény befolyásolta azt az összeget, amit a szülőknek fizetniük kellett. A nagyon szegény növendékeket ruhával is ellátták, a Széchenyi Rikát pedig én láttam el ruhával. Mindig az enyémet hordta, mert olyan rendetlen volt, meg piszkos, hogy az nem igaz. A gróf Széchenyi Rika, akivel azóta is nagyon jóban vagyok, ha éppen hazajön Angliából, mert ő oda ment férjhez egy lordhoz.

A szülők kétszer jöhettek egy évben látogatóba és a záróünnepélyre. Nagyon szigorúak voltak, hogy nem lehet megzavarni a gyerek ott kialakult rendjét és világát. Hazamenni pedig csak húsvétkor, karácsonykor és a nagyszünetben lehetett.

Hadd mondjam el az iskola rendjét! Reggel torna, mosdás, és aztán elvonultunk az internátus vezetőnője előtt a díszteremben, föl húzott szoknyával, mert ellenőrizte, hogy mindannyiunknak a harisnyája, cipője és bugyija tiszta-e. Iszonyú rend volt. Ugyanolyan, mint otthon. A szekrénybe is akkor néztek bele, amikor csak akartak. A szekrényekért mi feleltünk, és az is meg volt határozva, hogy mi lehet benne. Az oda való holmin kívül semmit sem tarthattunk. Privát dolog mindenkinek egy lehetett, az velem együtt vonult be az internátusba. Nekem egy iskolai vöröskeresztes újság járt, az volt az egyedüli újság, amit gyerekek és fiatal gimnazisták olvashattak – meg a „Magyar Leányok” [Képes hetilap Tutsek Anna (1865–1944) szerkesztésében 1894-től. – A szerk.] –, és abban voltak néha híres festmények másolatai. Abból én kivettem, mert nagyon megragadta a képzeletemet, Magyarországi Szent Erzsébetnek a történetét. Annak a festménynek a másolatát tűztem ki belülré a szekrényem ajtajára [**Szent Erzsébet** (Árpád-házi vagy Magyarországi) (Sárospatak, 1207 – Marburg, 1231) – II. András és Meráni Gertrúd egyik gyermeke, a türingiai

Lajos őrgróf felesége, majd özvegye. Férje halála után – mivel megfosztották vagyona kezelési jogától és a férje után járó birtokok haszonélvezetétől – gyermekeivel elhagyta a wartburgi várat, s Marburgban élt Szt. Ferenc harmadrendjének tagjaként. Élete során több kórházat létesített szegények számára, maga is segédkezett ápolásukban (a leprásokéban is), ínség idején élelemmel látott el több száz szegényt stb. 1235-ben avatták szentté. A szegények, elhagyatottak és az őket gondozó kórházak, ispotályok, emberbaráti intézmények választják védőszentül. A képzőművészet számos kiemelkedő Szent Erzsébet ábrázolást (festmények, szobrok) tart számon (Magyar Katolikus Lexikon). – A szerk.]. Kívülre semmit nem volt szabad. De én ehhez a fegyelemhez otthon is szokva voltam, mert otthon is ugyanilyen fegyelem volt a szekrénnel és minden egyébbel. Úgyhogy sem nehezemre nem esett, sem pedig problémám nem akadt vele.

A ruhaellenőrzés után bementünk a díszterembe. Mindenki elfoglalta a helyét, én a pianínónál, az internátus vezetőnője a katedrán, és megkezdődött a reggeli szertartás. Kőszegen már nem tanultam külön zongorázni. Már nem kellett. A zsoltárok még a pán sípja és pán skálán mozognak, nem a modern skálán. De Mozartnak azt a mondását hadd idézzem itt, mert ő mondta, hogyha ő egyszer olyan dolgot tudna írni, mint amilyenek a korálok [*„Protestáns egyházi ének, amely gregorián dallamokból, himnuszokból, ... népénekekből alakult ki Németországban”* (Magyar Nagylexikon). – A szerk.], akkor ő lenne a legboldogabb zeneszerző a világon. Tehát a Mozart által is irigyelt, általa korálnak, általunk zsoltárnak nevezett napi zsoltárt eljátszottam, és a többiek énekeltek. Zsoltárral kezdődött a nap, s amikor befejeztük, szépen sorban kivonultunk, nem összevissza, mint egy csürhe, taszigálódva, és mentünk a reggelizőhelyiségbe. Ez az ebédlőnek az egyik része volt. Ezen a bejárók nem vehettek részt, csak a bentlakók.

Délelőtt volt a tanítás. Közben egyszer tízórai. Tanítás után egy kicsit sétáltunk vagy a kertben, vagy a folyosón. Amikor megszólalt a csengő az ebédre, bementünk a ragyogó tisztán megterített hosszú asztalokhoz. Mindenkinek állandó helye volt. Lift hozta föl az ebédlőbe az ennivalót. Voltak hetesek, akik végigkínálták. Amit mi ott zabálni kaptunk! Olyan nagy porciók voltak, hogy abból hárman is jóllaknak manapság. És nagyon jó ízű is volt. Volt az iskolának egy gazdasága. Saját maga termelte a főzeléket, a gyümölcsöt, és állattartás is volt. Majdnem önellátó volt. Ez minden protestáns intézetben így volt. Panaszra oka senkinek sem lehetett, degeszre ehette magát. Az intézetben az első dolgom az volt, hogy hat kilót híztam. Mert laktató étel volt, és meleg vacsora, nem volt olyan, hogy hideg vacsora. És gesztenye, gesztenye rogyásig [*Kőszeg környékén található Magyarország legnagyobb szelídgesztenyése.* – A szerk.].

Ebéd után nem tanulás volt, hanem felöltözködtünk, mert mi minden nap kirándultunk, egy óra hosszat mentünk föl a hegyekbe. A szünet nélkül való tanulás, magolás és dolgoztatás nem volt divat. Állandóan foglalkoztatva voltunk, de nem kimerítve. A séta után jött az uzsonna, majd a tanulás öttől fél nyolcig. Fél nyolckor vacsora, nyolctól kilencig volt szabadidő – aki még nem végzett a tanulással, az akkor tanulhatott –, kilenckor mindenkinek ágyban volt a helye.

A mai értelemben vett szakkörök nem voltak. Magyar önképzőkör viszont igen, nem volt más, de az nagyon kemény volt. Oda jártam. Különböző írott munkákat adtunk be, azt elbíralták, megtárgyaltuk. Ezzel szemben, ha valamit nem értettünk, valamilyen nehézségünk volt a tanulásnál, szó nélkül fölállhattunk a tanulószobában, és bemehettünk ahhoz a tanárhoz, akihez ez tartozott. Délután köteles volt minden növendéknek minden felvilágosítást és segítséget megadni. Persze könyvtár is volt, én voltam a vezetője. Aki jó tanuló volt, mint én, annak ezen kívül volt egy

feladata: a kisebbeknek a munkáját át kellett néznie. Akinek a kis mamája volt, annak a szekrényétől a tanulmányaiig végig mindent át kellett este néznie, hogy megvan-e rendesen. Így hát kettős funkciója volt ennek a szabadidőnek.

A vasárnap a pihenés napja volt. Akkor nem keltünk olyan korán. Az intézetnek kilencvenkilenc százaléka protestáns volt. Az iskola területe két utcára ment a kerttel együtt, ez egy négyszöget zárt be, amelyik az evangélikus egyháznak az összes épületét magába foglalta a templommal együtt. Elöl volt a kollégium, az utca felé, hátul, a kert melletti rész az udvar, ahol a papi lakás és a különböző egyházi irodák voltak. Csodálatosan hangulatos udvarban, amit úgy hívtak, hogy Pap-udvar. A kertre és a Pap-udvarra néztek a hálótermek ablakai. Az evangélikusok vasárnap istentiszteleten vettek részt. A többieknek szabadidő volt.

Amikor Kőszegre mentem, anyám jött velem, és bejelentette az igazgatóságon, hogy én úszom. Így aztán engedélyt kaptam, hogy átjárjak a kadétiskola uszodájába, amikor a fiúk nincsenek ott. Úgyhogy rendszeresen jártam át, a tornatanár felügyelt ott az edzésekre. Így részt tudtam venni a versenyeken.

Sem nem tagadom, sem nem szégyellem, hogy engem ez a rend úgy kötött, ezt én úgy szerettem, hogy amikor hazavergődtem Európán keresztül, az első utam anyámhoz, a második utam az intézetbe vitt. Nagyon szerettem ott lenni. Ahhoz pedig sok kell, hogy én valahol szeressek lenni. A tanárait is szerettem, és a különbség egy ilyen magas szintű lánykollégium és egy állami iskola nevelése között a társadalomban élésre és minden egyébre, annyira különbözött, és olyan emberi volt!

Ott nem volt antiszemitizmus. Egyetlenegy növendék volt, azzal nagyon hamar végeztem. Az alattam levő osztályban volt egy burgenlandi lány – többen is voltak, autóbusszal jártak át Kőszegre –, ő volt az egyetlen náci, aki még büszke is volt erre. Én fedeztem föl a horogkeresztet a szekrényében, és jelentettem. Kinyitották, levették, és mondták, hogy hazamehet. A következő busz megy oda, ahol lakott. Akkor a határok nem voltak átjárhatatlanok. A határ úgy nézett ki, hogy például Máriának, az egyik osztálytársnőmnek a nagynénje Burgenlandban lakott, és mi vasárnap egy cédulával átmentünk hozzá, mert ott mindig nagyon finom süteményeket lehetett enni.

1936-ban, az érettségi után odaplántáltam magamat az apám elé, és megkértem, segítsen, hogy kijussak Londonba, mert itt nem vesznek fel az egyetemre, én pedig egyetemre akarok menni, angol szakra. Az apám válasza az volt: „Nem segítenél már végre valahára az anyádnak?” Kicsit elege volt az én dolgaimból. Nehéz időket látott jönni. Tudta, előrelátó volt, hogy azt mondta: „Nem segítenél anyádnak?”

Nem nagyon örültem az apám kitérő válaszának, úgyhogy fogtam magam, fölültem a vonatra, fölöttem Pestre, és bementem az angol követségre megkérdezni, hogy mire van szükségem az érettségi bizonyítványon kívül ahhoz – miután útlevelem van –, hogy bejussak a londoni egyetemre. Hát kaptam szép íveket, amiket azonnal kitöltöttem angolul, gondoltam, talán ajánlólevélnek egy kicsit ez is jó lesz, és beadtam a vízumkérelmemet is. Akkor az angol követségen megmondták, hogy Magyarországról Angliába eléggé nehéz lesz eljutni, mert közbeesik Németország. Kérdezték, milyen útvonalat akarok, mert akkor megmondják, hogy még milyen vízumokat kell beszereznem, és milyen iratokra van szükségem. Megindult a kálvária. Egyik

követségről a másakra, egyik kérvény a másakra.

A legkedvesebb a Baranyai Lipót, a Nemzeti Banknak akkori vezérigazgatója volt [*helyesen: elnöke – A szerk.*]. Fiával a Halászbástyán szoktam néha táncolni. A Fő utcában laktak. Mindenki a Fő utcában lakott. A Sztehlóék is. Baranyai Lipóttal közöltem, hogy fontra lesz szükségem. Végignézt rajtam, és azt kérdezte: „Nagykorú?” Mondom: „Igen, az apám tizenhat éves koromban nagykorúsított az adóügyek miatt” [*Nagykorúsítás – „azoknak a törvényes módoknak egyike, amellyel a kiskorú teljeskorúvá válik, mielőtt életkorának 24-ik évét betöltötte. A N. törvényes feltételei, hogy a kiskorú életének 18-ik évét betöltötte, s hogy saját ügyeinek vitelére elegendő képességgel és érettséggel bír” (Révai Nagylexikon). – A szerk.*]. Ez így is volt. És a vagyonmegosztás miatt. Mindenre gondolt. Kénytelen voltam Győrbe hazamenni, mert a Nemzeti Bank felé még nem voltam nagykorú, hogy én rendelkezsem az apám magántartalékaival.

Akkor az apám látta, hogy engem megállítani nem lehet, mert vele vagy nélküle, de én elindulok Londonba, legfőljebb visszatoloncolnak. Jobb lenne inkább ennek a lánynak az útját egyengetni, és nem megakadályozni. Amikor minden megvolt – nem akarom itt azt a kálváriát leírni, az angol követség és konzulátus előbb ütötte be a pecsétet, hogy mehetek, mint a Nemzeti Bank –, megjelentem Baranyai Lipótnál, és engedélyeztek havi írd és mondd tizenegy fontot. Ez egy havi tandíj összege volt. Apámnak megvoltak az angol kapcsolatai, úgyhogy elindultam Londonba.

Itthonról semmit nem lehetett elintézni az egyetemmel kapcsolatban. Ott, amit intézni lehetett, az a dzsemborin szerzett barátságok alapján történt, amik megmaradtak és tartósak bizonyultak [*Dzsembori (jamboree) – cserkésztalálkozó, általában a világtalálkozóra való utalás.*

Magyarországon 1933-ban Gödöllőn volt a IV. Világjamboree. – A szerk.]. Angol segítőnk, Ernest és családja segített nekem. Ma már nem tudom, hogy él-e vagy sem – de inkább nem – a koránál fogva az a család, amelyik a hátam mögé állt, és amelyikről utca van elnevezve Manchesterben.

Miután én a magyar oktatás törvényeit ismertem, augusztus végén ültem fel a vonatra, mert azt hittem, szeptemberben kezdődik a félév, amiben nagyot tévedtem. De azért nem telt az idő feleslegesen. Megérkeztem a Viktória pályaudvarra, és rögtön az első baklövésemet elkövettem. Mindent berámoltam egy taxiba, kivéve azt a kiskoffert, amiben a pénzem és az úti okmányaimat tartottam. Ernest körültekintőbb volt, azt mondta, hogy ő kijön a Viktóriára elé, de ha valami mégis úgy hozná, hogy nem találjuk meg egymást, megadott egy szállodacímet és az ő ajánlását, hogy el ne vesszek, mutassam meg a sofőrnek, és az odavisz. Akkor ott találkozunk. De el ne mozduljak onnan! Amikor kirámoltam a holmimat a szállodában, akkor vettem észre, hogy se a kiskoffer, se a pénz nincs meg. Ijedtemben elbőgtem magam.

A szállodában nem tudták, hogy mi bajom van. Miután ugyanolyan folyékonyan beszéltem angolul, mint ahogy most magyarul, mondtam, hogy elveszett a kofferom, amiben az összes úti okmányom és minden van. Az egyik nagyon komor képet vágott, s azt mondta, minden európai evvel jön. Mondtam, hogy vissza szeretnék jutni a pályaudvarra, mert én azt tudom, hogy letettem magam mellé. A sofőr végighallgatta, amit bögve mondtam. Azt mondta, üljek be, visszavisz a Viktóriára, és velem jön. Ez meg is történt. Elkísért, és abban a tömegben, ami ott van – életében az ember olyat nem látott –, a kiskoffer ott volt a peronon, ahova letettem.

Miután megtaláltam az elveszett pénzem és úti okmányaimat, visszamentünk a szállodába, ott állt kétségbeesve, minden taxiba belesve Ernest. Amikor meglátott kibőgött szemmel, kezemben a

kiskofferral, akkor rájött a röhögés. „Már megint elhagytad?” Ez volt az első szava. Szólni sem tudtam, csak a legközelebbi székre leültem, halál fáradt voltam. Az egész út nem fárasztott úgy ki, mint az utolsó harminc perc.

Első dolgom volt, hogy letussoljak, egy kicsit rendbe szedjem magam az egy napi utazás után, és hogy a viharos csatornán való átkelés után valahogy emberi módon nézzek ki. Egész úton nem aludtam, hiába utaztam hálókocsiban. Aki nem járt még viharos tengeren, csak normális tengeren, az nem tudja, milyen az átkelés a csatornán.

Először elmentünk Manchesterbe Ernest szüleihez. És akkor kérdezte, mit csináljunk, mert a félévnek a kellős közepén vagyunk.

Angliában egész évben megy az egyetemi oktatás. Ezt azért találták ki, hogy az egyetemek gazdasági helyzetét stabilizálják, mert miért legyen zárva, amikor nyáron is lehet tanítani, hiszen a klíma olyan, hogy nincs túl meleg. Minálunk ezt nemigen lehetne megcsinálni. Ott enyhe volt az idő, a nap is sütött néha, de meleg nem volt a nyári félévben. Egyébként a félévek hallgatói nem mindig ugyanazok voltak.

A külföldiek először egy előképzésen vettek részt, hogy lássák az angoltudásukat, hogy megértik-e az előadásokat. Az egyetemen voltak kötelező tárgyak, és azokon kívül olyat választottunk, amilyet akartunk. Európában ezt még nem csinálták, és még mindig nem értik, hogy szabad volt minden egyetemistának bármely szakon bármelyik előadót választania. Ha nekem tetszett, átmehettem az orvosira is, ha olyan előadó volt, aki engem érdekelt, azt hallgathattam, amit és akit akartam.

A tutorial system volt bevezetve, ami azt jelentette, hogy meghatározott időben be kell menni a tutorhoz, akihez hasonlót én Magyarországon nem tudok mondani, talán tanársegédnek nevezhetem, de ez sem fedti teljesen. Ő adja ki a feladatot, jelöli ki az előadásokat, amik ezzel foglalkoznak, és az írásbeli beszámolót, amit be kell adni. A szóbeli előtt közlik az elért eredményt, hogy mehetek-e tovább, vagy itt esetleg azt a félévet még egyszer végig kell hallgatnom.

Én ezt az oktatást sokkal hatékonyabbnak találtam, sokkal nagyobb feladatot rótt a hallgatóra a szabadság, mint a tanteremhez való kötöttség. És hát egy jó előiskolát kaptam Kőszegen. Londonban lánykollégiumban laktam, ahol Európa minden részéből való lány megtalálható volt, azonkívül japánok, kínaiak és az összes angol gyarmatok. A baráti körömhöz leginkább angolok tartoztak, hiszen az én célnyelvem az angol volt, és igyekeztem minél kevesebbet németül vagy pedig bármilyen más nyelven beszélni. Egy német lány ragadt rám, az viszont semmi áron, a háború után sem akart visszamenni Németországba. Nagyon furcsán fog hangzani: velem akart jönni Magyarországra. Ezt a német vonzást sajnos később a debreceni egyetemen is, amíg ott dolgoztam, megtartottam. Ott is volt egy lány a szabadegyetemen, aki levelekkel bombázott még a Balatonról is, hogy ő akármit vállal, akár cselédnek is elmegy, csak hadd maradjon Magyarországon.

Egyetemi éveim a tanuláson kívül Anglia megismeréséből álltak, mert a víkend az szabad volt. Ernestnek volt egy BSA-ja [*Autómárka, 1907-1940 között gyártották Nagy-Britanniában. – A szerk.*], azzal jártuk Angliát, amennyit csak bírtuk, és azt néztük meg leginkább, ami Ernestet érdekelte. Jogász létére bele volt bolondulva az angol templomépítészet labirintusába. Jogot hallgatott, és ügyésznek készült. Tehát a vád szakot választotta, arra specializálódott. Négy év volt közöttünk.

Tulajdonképpen úgy tekintett, mint leendő menyasszonyára. A nyári szünet alatt, bár ott rövidebbek a szünetek, segített egy angol háztartásba való beleilleszkedésbe. Én náluk töltöttem ezt az időt, az édesanyja vezérlése alatt megtanultam egy angol és egy londoni háborús háztartás kínjait. Ahol meg kellett számolni a tüzelőt, és ahol – akkor már! – a benzintől egészen a sóig minden jegyre ment.

Anglia 1939-ben lépett be a háborúba. A légitámadások mindennaposak voltak. Egy nyilatkozatot kellett aláírnom, amiben vállaltam, hogy a romeltakarításban mint egyetemista részt veszek [*Hermann Göring a Luftwaffe főparancsnokaként 1940. augusztus 24-én rendelte el a brit városok terrorbombázását, és szeptember 7-én indult London bombázása. – A szerk.*]. Amennyiben nem kívánok részt venni, ők azt is akceptálják, de akkor Skóciába megyek internálótáborba. Az ott lévőknek sokkal jobb dolguk volt, mint bármelyik angol állampolgárnak, mert ők ugyan egész héten át be voltak csukva abba a kastélyba meg a parkjába, ahol laktak, de egyszer egy héten elmehettek moziba a legközelebb eső városba. Ez volt az angol internálás. Ezek a táborok tele voltak. Mondanom se kell, mindennap küldtek a németek utánpótlást, hogy még egy kenyérfalóval több legyen az amúgy is éhező Angliában. Mi éhezünk, mint a kutyák. Úgy jöttem haza, csont meg bőr. Nem ilyen koszthoz voltam én itthon szokva.

Tisztázzuk, én ott Londonban az ellenséges hatalomnak egy tagja voltam. Úgyhogy azoknak, akik Európából jöttek Londonba, akár zsidó, akár nem zsidó, bizonyítaniuk kellett, hogy nem kémek, hanem azért vannak ott, hogy tanuljanak, hiszen Európában ekkor nagyjából még nyugalom volt. Londonból a gyerekeket akkor már kitelepítették, és a fiatalságot felszólították, hogy vagy elhagyják Londont, vagy pedig segédkeznek a takarításban.

Ernesttel nagyon jóban voltam, de egyet belátott, hogy nem ő az egyetlen fiú az életemben. Itthon volt a másik. Az a tömeg levél, ami jött-ment, az nem háborús titkokat tartalmazott. Nagyon nagy késéssel, és nem mindegyik ért el a címzetthez. Főleg az én leveleim nem érkeztek meg mind.

Egyetemi tanulmányaim 1940-ben hirtelen értek véget. Édesanyám telefonált, ismerősökön, rokonokon keresztül üzent, hogy az apám halálos beteg, és ő egyedül van mindennel, mert a bátyámat behívták. A diploma lemaradt, haza kellett jönnöm anyámhoz. A diplomadolgozatom megvolt, de a szóbelire nem tudtam visszajutni Londonba. Nem is lehetett akkor már Magyarországról kimenni, és ott sem fogadtak.

Nehezen határoztam el magam, de mégis hazajöttem. Amikor először megindultam egyenesen a szokott útvonalon, a német határról visszadobtak, avval az indoklással, hogy nincs vízumom. Törvény szerint valóban igazuk volt, mert aznap, amikor elindultam, hozták be a vízumkényszert Németországban, amit velem szemben különösképpen érvényesítettek. Úgy, ahogy voltam, vissza kellett mennem Angliába. Rendesek voltak, mert átvittek ingyen. Ahol szintén nem volt pénzem már, mert utazásra, jegyekre, mindenre elköltöttem jóformán az utolsó filléremet is. Nem akarok neveket mondani. Volt egy svéd kapcsolat, egy egyetemi professzor és az ő köre nyújtott segítséget mások mellett nekem is. Pénzt kaptam, hogy hazajuthassak úgy, hogy kikerüljem Németországot, tehát észak felé. Norvégián át, ami már akkor német megszállás alatt volt [*Norvégiát semlegességi nyilatkozata ellenére 1940. április 9-én a német hadsereg megtámadta Két hónapon át tartó heves küzdelmek után, valamint Anglia és Franciaország katonai segítsége ellenére Norvégia kénytelen volt megadni magát. A háború idején a norvég kormány emigrációban folytatta munkáját. – A szerk.*], és Svédországon keresztül úttalan utakon, rettenetesen hosszú és

tekervényes módon jutottam haza Győrbe, 1940 augusztusában. Az akkori Magyarországot már nem nevezhetem hazámnak.

Ha összehasonlítom a két országot, Anglia háborúját és Magyarország háborúját, akkor csak azt tudom mondani az angol tapasztalataim után, amik irtózatossá voltak, hogy Magyarországon még túl vidám élet folyt, és mindent lehetett még kapni. És nem jegyre [lásd: jegyrendszer Magyarországon (1940–1951)]!

Egy ízben kimentem a strandra, mert fiatal az ember, nem szomorkodhat örökké. A Duna uszodába mentem le, ami össze volt kapcsolva a Hajós Alfréd uszodával. Valaki mellém perdült, kinyitott egy cigarettatárcát, megkínált cigarettával, és azt mondta: „Most ne csináljon cirkuszt, mert magát mindenki ismeri, de engem a kutya se.” Ezen mindenki annyit derül. Két ember mutatkozott ilyen módon be nekem, aki saját magát rendkívül csúnyának és szexuális vonzalomra nem számíthatónak tartotta. Csont soványra voltam fogyva az angol kosztól. Ennek azonban Angliában is bizonyóságot adták, hogy nem igaz, és úgy látszik, Magyarországon is megfeleltem a mércének.

Lajos sebészorvos volt, és segédorvosi idejét töltötte a győri kórházban. Nyolc évvel volt idősebb, mint én. Rendkívül mulatságos, intelligens ember volt, aki nagyon hamar otthon érezte magát a családjában. Rendszeresen jött. Amikor apám betegségéről tudomást szerzett, azonnal intézkedett, ami abból állt, hogy nem volt megelégedve a győri sebészeti körülményekkel. Felhozta Budapestre a Fásor Szanatóriumba [*Quittner Zsigmond által 1887-ben épített épületegyüttes, a háború után a Belügyminisztérium kórháza működött itt (Városligeti fasor 9–11.). – A szerk.*]. Összeecsődítette Magyarország négy legnagyobb sebészét mint kollégát, hogy nézzék meg. Ma már kevésbé ismert nevek ők. A szanatóriumban nem voltak belső szakorvosok. Hívtak oda, ha megengedhette magának a beteg, vagy kívánta a beteg családja, vagy valaki hozzáértő javasolt valakit. Szóval úgy viselkedett, mintha a családjához tartozna. Akkor ő már biztos volt a diagnózisban. Ami halálos volt. Apámnak vastagbél-carcinómája [*vastagbélrák*] volt.

Abban az időben én szintén súlyos beteg voltam. Amikor elvitték apámat a szanatóriumba, előtte a győri kórház belgyógyászati osztályának az úgynevezett professzor főorvosa kijelentette, hogy vigyék gyorsan, és mentse meg, mert a lánya olyan beteg, hogy ővele már nem érdemes foglalkozni.

Csak utólag derült ki, hogy tényleg milyen beteg voltam, és ezt is a leendő férjem derítette ki, mert félrediaosztizáltak. Azt állította a doktor Nyáry professzor – most már kimondhatom a nevét –, hogy agyhártyagyulladásom van, hagyjanak otthon, és menjenek el nyugodtan Budapestre apámmal, mert én menthetetlen vagyok. Iszonyatos fejfájásaim voltak, de a tünetek nem voltak egyértelműek. Nem is igen látogatott, egy kórházi főorvosnak ez nem volt kötelessége. Leendő férjem naponta látogatott, és tájékoztatott apám állapotáról, ami az elvárhatónál gyorsabban és az ő ellenálló szervezetével jól javult. Megműtötték, nagyon hozzáértő, jó kezekben volt. Nem olyan sokára hazakerült. Ma is hálás vagyok azért a pár hónapért, amit még kaptunk.

Közben a gyógyításomat átvette a leendő férjem, aki „rendkívül vonzó” dolgokat művelt, mert amikor rettenetes görcseim voltak, fogott, és ráültetett egy bilire. Mert akkor őneki már gyanús volt a kimondott diagnózis. Rossz helyen voltak az elviselhetetlen fájdalmak, és a bilin megszületett az eredmény: vesekő távozott a szervezetemből. Amivel egy időben leesett a lázam, és a fájdalmaim megszűntek. Szép lassan fölkeltem, és elkezdtem javulni. Ezt a vesekövet még

megelőzte az, hogy szanatóriumba kerültem Győrben, s ott vakbélgyulladással megoperáltak. Ott sem derítették ki az okot, teljesen felesleges volt a műtét, mert a fájdalom és a rettenetes magas, negyven fok körüli láz nem attól volt. A vesekő volt az ok.

Amikor elkezdtem javulni, fent jártam, apám is, anyám is otthon volt együtt, akkor megkérte Lajos a kezemet, és hozzámentem feleségül.

Budapesten volt az esküvő. Dokumentumszerű, amit mondok. Az esküvőnk napján, ami 1941. február másodikán volt, hozták be azt a törvényt, hogy árja nem házasodhat össze zsidóval [Az 1941:XV. tc.-t, amely megtiltotta zsidó és nem zsidó házasságát, azaz az ún. harmadik zsidótörvényt 1941. augusztus 8-án léptették hatályba. Valószínű azonban, hogy már korábban is megpróbálták lebeszélni a házasságról azokat, akik zsidó származású emberrel kívántak házasságot kötni. Lásd még: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. Mi nem is tudtunk erről. Beküldtek bennünket egy terembe, mi azt hittük, jön az anyakönyvvezető, helyette jött egy nagyon marcona pasas, aki rá akarta beszélni a férjemet, hogy „Vegyen el e helyett a ronda zsidó lány helyett egy tisztességes árja lányt. Van belőle elég”. Én ezt most rövidre fogtam, nem ennyit, hanem egy fél órát beszélt. Mondta a férjem, hogy „Mindazok ellenére, amit ön itt állít, ragaszkodom ahhoz, hogy a házasságot megkötjük. Szíveskedjen aláírni ezt a nyilatkozatot!”. A pasas nem tehetett mást, aláírta, és innen mentünk az első kerületi anyakönyvi hivatalba, és ott megkötöttük a házasságot.

Csendes esküvő volt, csak a tanúk voltak jelen. Ez az én kívánságom volt. Az édesapám állapota akkor már nagyon súlyos volt, és ezt megmondták nekem is. Az édesanyám azt sem tudta, mit csináljon előbb, mivel és kivel foglalkozzon. A bátyám munkaszolgálatban volt. Ilyen körülmények között az ember nem rendez – különben sem szeretem – lagzit. Ez két ember dolga, magánügye. Se papra, se senki másra nekünk nem volt szükségünk.

Azért esküvői ebéd volt, aminek a közepén elkezdtem köhögni, hányni, s mindenki azt hitte, hogy valami baj van. Hát nem volt valami baj, hanem előzőleg a szomszéd gyerekekkel játszottam, és elkaptam tőle a számarköhögést. Egy vesekő után. Egyik betegségből a másikba estem. Mondtam: „Kellett nekem orvoshoz mennem.”

Egyszer egy éjszaka váratlan zaj hangzott. Nem tudtuk, honnan jön. Már pirkadt. Pizsamára kabátot vettünk, és a teljesen néptelen utcákon az Alagút felé rohantunk, mert onnan jött valahonnan a zaj. A Clark Ádám téren már tisztán láttuk és hallottuk, hogy gépek zaja hallatszik a Duna felől. Mire a koraláthoz értünk, a látvány megdöbbenő volt. Mentek a német tankok Jugoszlávia felé [A Wehrmacht április 2-án kezdte meg Magyarország területén a Jugoszlávia elleni felvonulást, és a német (valamint olasz és bolgár) csapatok 1941. április 6-án támadták meg Jugoszláviát. – A szerk.]. Elkezdődött Magyarország számára is a második világháború.

A férjem nagyon jó családból, vagy legalábbis nagyon jónak mondott családból származott. Pécsiek voltak. Ott végezte az egyetemet is, és miután abban az időben álláshiány volt, azért helyezkedett el mint cselédkönyves orvos a győri kórházban, Petz Lajosnál [Petz Lajos (1854–1932) – orvos, 1881-től volt alorvos Győrött, 1884-től városi főorvos és az 1895-ben felavatott Szentháromság Közkórház igazgatója nyugdíjazásáig, 1922-ig. Foglalkozott korának közegészségügyi gondjaival, a tbc elleni intézkedések szükségességével, a csecsemőhalandóság elleni küzdelemmel, megszervezte a gyári dolgozók orvosi ellátását. Az Országos Közegészségügyi Egyesület győri

fiókjának titkáráként foglalkozott az elhagyott gyermekek ügyével. – A szerk.].

Nagyon értelmes volt, rendkívül művelt, olvasott, szerette az irodalmat, széles körű műveltséggel rendelkezett, és mint sebész nagyon ügyes kezű volt. Pedig a nevelésével senki nem foglalkozott, mert a szülei elváltak, és attól kezdve hányódott. Hiába volt apja és anyja. Nem volt testvére.

Az édesapja német-francia-spanyol szakos tanár volt. Francia-magyar és magyar-francia nagyszótárát még ma is keresik, mert utána nagyon sokáig nem jelentetett meg másikat az Akadémia. Erősen baloldali politikai magatartása miatt nem nagyon szerették. Őszintén szólva, házasságunknál a vallási különbségnek nem örült. Mert ugyebár tudta, hogy én zsidó vagyok – ezt az evangélikus gimnázium sem változtatta meg –, és ilyen az ő családjában még nem fordult elő.

Ők katolikusok voltak, de nem gyakorlóak, hanem tipikus dokumentum-katolikusok. A férjem kifejezetten utálta a papokat, és soha nem ment templomba. Egyformán vallástalanok voltunk mindketten. De meggyőződésesek. Ilyen jellegű probléma köztünk soha nem merült föl.

Házasságkötésünk után az úgynevezett nászút a Balatonra szorítkozott azokban a háborús időkben. Ekkor ért véget a győri állás. Addigra a férjemnek sikerült az újonnan Magyarországhoz csatolt Erdélyben [lásd: második bécsi döntés] állást kapnia, mégpedig a nagyváradi irgalmasok kórházának lett a sebész főorvosa. Ezt az egyik odavalósi egyetemi társa szerezte, illetve ajánlotta neki. Jó fizetése volt.

Menjünk egy ugrással erre az időre. A közbeni magyar történelmet úgyis mindenki ismeri. A nagyváradi és az akkor Erdélyben uralkodó állapotok bizony nekem ismeretlenek voltak, mintha egy teljesen idegen földrészre kerültem volna. Leprásoktól kezdve olyan horribilis szociális különbségek voltak, amilyenek Győrben, egy fejlett iparvárosban elképzelhetetlenek voltak. Rövid időn belül különböző betegségek tüneteit mutattam, és ahogy a férjem nagyon bölcsen tette, illetve nem is olyan nagyon bölcsen, elküldött a kórház főorvosához a gyomor- és ehhez hasonló tüneteimmel – egyébként már terhes voltam akkor. Sikerült is egy újabb rossz diagnózisba beleütközni. Azt mondta, hogy ez semmi se, ez a terhességgel jár. Egyébként valószínű, hogy sok a gyomorsavam, egyem sok mandulát. Szót fogadtam, mert a mandulát nagyon szerettem. Ki is csaptam vele a maradék gyomorsavamat. Úgyhogy rendkívül leromlott állapotban folytatódott a terhesség, mert kaptam – én ez magyarul nem tudom mondani, csak latinul – egy terhességi toxicosist [*mérgezéses állapot*]. Ami abban nyilvánult meg, hogy besárgultam, és tudomásul kellett vennem, hogy ez a terhesség végéig tart, ezt nem lehet gyógyszeres úton megszüntetni, most sem tudják még. Ezek a tünetek sajnos mindjárt, majdhogynem a terhesség kezdetén, talán a harmadik hónapban mutatkoztak.

Nagyváradon igen szép lakásunk volt. A sors ironiája, hogy pontosan szemben volt a Kőrösi utcában az evangélikus templommal. Visszakaptam a régi környezetemnek egy darabját. Az állapotom viszont egyre romlott, semmit nem tudtam enni, minden kijött belőlem. Úgy látta a férjem, hogy az egyetlen lehetőség az, hogy hazahoz.

Volt egy nagyon jó orvos, akire rábízott, és ment vissza. Az elkövetkezőket csak rövid mondatokban kívánom érinteni. A fájdalmak, láz, sárgaság, terhességi toxicosis egyre rosszabbodott, és a gyógyulás nem nagyon közeledett. Otthon kezeltek, valami javulás volt, de lényegtelen, meglehetősen lefogytam, és újabb vesepanaszokkal bekerültem Budapesten a

Szövetség utcai szanatóriumba a Dósa professzorhoz. Újabb vesekövet halászott ki az ureterből [*húgyvezeték*]. Kérésemre altatás nélkül, nehogy a magzat sérüljön. Már félidős voltam. Attól kezdve szépen gyógyultam.

Egyszer teljesen váratlanul meglátogatott a férjem a szanatóriumban. Nem tudtam, hogy jön, borzasztóan örültem neki. És amikor elment, átnyújtott nekem egy teljesen meg nem érdemelt és csodálatos virágkosarat. Nem volt olyan romantikus alkat, hogy azt feltételezzem, a betegségért kapom a virágot. Örültem neki, de nem tudtam mire vélni. Később derült ki, hogy életem legszomorúbb napja volt, és azt akkor nem tudtam – aznap temették az édesapámat. A győri zsidó temetőben fekszik, ahol a nagyszüleim és a gyermekkorában, orvosi műhiba miatt meghalt bátyám is. Az állapotomra való tekintettel nem mondták meg, hogy meghalt. Továbbra is írták a lapokat nekem. Csak amikor gyógyultan visszakérültem Nagyváradra, akkor is néhány napot várva, hogy mire fordul az állapotom, mondta el a férjem.

Az édesapám halála után anyám, aki az életében nem sokat foglalkozott az üzlettel mint énekesnő, átvette az egész terhet – néha mégis segített apámnak, amikor túl sok volt a munka, egyszerűbb műveleteknél, mint számolás és egyéb, akkor még nem voltak gépek. El lehet képzelni, hogy mindent a világon megtett azért, hogy minden menjen a maga rendjében. Ment is a maga rendjében, mert árut nem kaptunk – miért meséljem el azt, amit milliók elmondtak az üzletekkel kapcsolatban? Egy szép napon megjelentek, és lehúzták a rolót az úridivat-kereskedés ajtaján, ami alatt értendő egy mahagóniból készült, elegánsan kiállított, Váci utcai üzlet. Ami persze nem a pesti Váci utcában, hanem a győri Baross utcában volt.

Sajnos, az egészségi állapotomra mindez nem hatott túlságosan jól, de ezen segíteni nem lehetett. A terhességem aztán ment a maga útján, és amikor újabb nehézségek adódtak, a férjem azonnal elszállított a győri Csillag Szanatóriumba, ahol is ugyanaz az orvos végezte el a koraszülésnek a munkáját, aki engem segített a világra. Doktor Unger. Az eredmény egy egy kiló hatvan dekás kislány volt, akinek a neve **Katalin** lett. És akit csodálatos módon a Pestről lehozott híres gyerekorvos életben tartott. Amikor elértük a szülésnek az idejét, majdnem teljesen normál súlyban volt. Egyébként a legnehezebb időben született, nyolcadik hónapos terhes voltam, ennek ellenére kifejlett körme és mindene megvolt, csak éppen olyan pici volt, hogy anyám sapkát csak egy játékbolti babáról tudott levetetni, mert olyan pici feje volt.

1941. november tizenkilencedikén született a kislányom. Nem fogom sohasem elfelejteni. Természetesen a koraszülöttek ellátását kapta, teljesen elválasztva tőlem is. Soha nem gondoltam volna, hogy egy koraszülött csecsemőt csak kanállal lehet etetni. Soha nem volt hajlandó szopni. Említettem, hogy mire elérte a kilenc hónapos legkorábbi időszakot, addigra teljesen normális csecsemő lett, kicsi súlyú, de kifogástalanul fejlett, szép kisbaba volt. Amilyen csúnya volt koraszülött korában, az alatt a búra alatt, ami alatt ő ott édegélt, nyakig olajosan, mert abban az időben olajban tartották a koraszülött csecsemőket, bizony, nem volt egy vonzó jelenség.

Ezek után egyesült a család, s éltük az akkori, ilyen vegyes házasságban élő házásoknak nem könnyű életét, amiben a férjem kiküzdötte, hogy visszamehessen a szülővárosába és annak klinikájára. Mindenkor minden vágya az volt, hogy visszamehessen Pécsre, és ott a sebészeten helyezkedjen. A sebészeten ugyan nem helyezkedhetett el, annak antiszemita beállítottsága miatt. Ezzel szemben a szülészetén tárt karokkal fogadták, úgyhogy doktor Lajos László professzornak [(1904–1975) – orvos, szülész-nőgyógyász, egyetemi tanár. – A szerk.] köszönhetem,

hogy ott vészeltük át a nehéz időket egészen addig, amíg a férjemet be nem hívták.

A férjem családja egyike volt a legrégebbi tüke családoknak [*Tüke – pécsi őslakos. – A szerk.*], ami olyan, mint a debreceni cívis. Neki a világon mindenhol volt összeköttetése, és közeli házasság révén jó kapcsolatban volt az örmény származású magyar Dekleva családdal, amelyiknek az egyik tagja a főügyész volt Pécsett, és aki nagyon sokat foglalkozott a zsidó dolgokkal. Ő rakosgatta a lapjaimat úgy, ahogy akarta. Mindig eltolta, utasítást is adott. Személyes kapcsolatom nem volt vele, csak a háború után.

A kisfiam 1943. május harmincadikán született. Már négyen voltunk. Egy csodálatosan szép lakásban laktunk. Csodálatos! Azelőtt zsidó tulajdonosa volt a lakásnak. Megkért bennünket, hogy költözzünk oda. Valamikor Napóleon-ház volt, Napóleon lakott abban a lakásban. Minden nagyobb városban lakott Napóleon. Ez a belváros kellős közepén volt, megvan most is. Az ember bemegy, nem is veszi észre, hogy mennyire elegáns. Nekünk túl elegáns is volt, de hát kaptuk. Senki sem bérelte ki azokat a hodályokat. Utána ez lett a Német Intézet, mint mindenütt.

1944 áprilisában édesanyámnak a megmentésére mentem Győrbe, mert tudtam, hogy a baranyai háromszöget sohasem fogják támadni, vagy nincs szükség a védelmére. Mindenünk be volt csomagolva már akkor. Három teherautót szereztem. Amit lehetett, felpakoltunk, az üzletből az árut és a lakásunkból a fontosabb és értékesebb holmikat.

Anyám kívánságára Katit magammal vittem. Nem nagyon szívesen, de magammal vittem. A fiam még pici volt. Nem visz az ember ilyen hosszú útra, mint Győr–Pécs volt már akkor, és olyan zsúfolt vonaton gyereket. De az anyám úgy tudott könyörögni valamiért, amit akart, hogy csak na. Ugyanúgy, mint én.

1944. április tizenharmadikán történt. Voltak még gyári elszámolásaink a Győri Vagon- és Gépgyárral, amelynek a gyárunk különböző sátorlapokat és más hasonló anyagokat állított elő. Pécsre indulásunk előtt ezt akartam elintézni. Mondtam az édesanyámnak, hogy én kimegyek, ő legyen szíves, maradjon otthon a kislánnyal. Nem, ő nem marad otthon, hanem elmegy a barátnőjéhez, mert az unokáját nem győzte mutogatni, aki ekkorra bizony egy nagyon szép kislány lett. Ezt igen hamar ő is tudta. Az apám kék szemével, az édesapjának a fekete hajával hencegni való kisbaba volt, de én nem hencegtem vele sohasem.

A vagongyár a lakásunk utcájának folytatása végén volt, ez az utca több mint másfél kilométer hosszú volt. Az édesanyám elment a barátnőjéhez vizitbe Katival, aki a gyárhoz, ami már a Messerschmitt gyár lett, nagyon közel lakott [*A Győri Vagon- és Gépgyárat 1939 szeptemberében nyilvánították katonai üzemmé, 1939-40-ben indult meg az önálló repülőgépgyártás, ill. megkezdtek a Fiat-, a Focke-Wolf-, az Arado repülőgépmotorok javítását, szerelését a repülőgép-üzemegységben, a Messerschmitt program pedig 1942-ben indult a Dunai Repülőgépgyárral kooperálva. – A szerk.*]. Nálam voltak az iratok, amik kellettek az ügyintézéshez – zsidó ide, zsidó oda, bementem a gyárba anélkül, hogy valamiféle különösebb cirkusz lett volna, nem nézegettek különösebben.

Az utolsó volt ez a látogatás a Messerschmitt gyárba, amit az édesanyám erőltetett ki, mert onnan pénz jött be. Megehettem azt a pénzt, azt a rohadt inflációs márkát, amit onnan kaptam. Mert azt megkaptam, de az velem együtt majdnem tropára ment. Ahogy mentem a gyárudvaron, hogy azt

az épületet elérjem, ahol még valami dolgom lett volna, megszólaltak a szirénák. Nem sokat törődtem vele, Londonban hozzászoktam a szirénákhoz, de azt nem tudtam, itt mit szoktak csinálni. Magyarországon először Kassán bombáztak [lásd: Kassa bombázása], az lehet, hogy álbombázás volt, a győri azonban nem. A kassai bombákat senki sem vette komolyan. Ezt azonban igen.

Megjelent mellettem egy teherautó tele német katonákkal, és földobtak az autóra. Ordibáltak velem, hogy mit sétálok légiriadó alatt a gyárudvaron. Azt hitték, hogy a gyárhoz tartozom. Bekerültem – mint ahogy később kiderült – az egyetlen valóban bombabiztos bunkerba. Katonákkal, civilekkel volt tele. Mi voltunk az utolsók, akik még befértek. Normális, egészséges állapotban nem szoktam hányni, hányingerem se volt sohasem, se nem szédültem, de akkor abban a bunkerban megtanultam hányni, szédülni, mert négyzetméterenként esett egy-egy öttonnás bomba. Szépen hadirendbe állított angol repülőgépek hajtották végre a győri bombázást. Mondanom se kell, hogy egyetlen magyar vagy német repülőgép nem szállt fel a város vagy a polgárság vagy a nagyon értékes gyári ipartelep védelmére. A Messerschmitt gyár akkor indult be, és akkor még csak repülőgép-alkatrészeket gyártott, a repülőgépekre csak később állt rá. Ennek a tökéletes rendben elvégzett munkának, amit az angolok csináltak a Spitfire-okról [vadászipülőgép], nem állt ellen sem a német, sem a magyar hadsereg. Meg sem jelent. Úgyhogy kizárólag a munkások és a polgári lakosság szenvedett [Ezen a napon a Szövetséges Légierő 177 darab B-17-es bombázója indult el egy dél-olaszországi repülőtérről, azzal a harci feladattal, hogy bombázza a győri ipartelepet, különösen Vagon- és Gépgyár üzemi épületeit, a repülőtéri létesítményeket és az ott lévő repülőgépeket. A tíz perccel dél előtt kezdődött bombázás három hullámban körülbelül 15 percig tartott, ezalatt közel 400 tonna bombát dobtak le. A vagongyár megbénítása sikerült, a közvetlen honvédségi rendelések nyolcvan százalékát érintette. Találat érte a repülőgyár üzemait, raktárát, az autógyárat, a híd- és edénygyárat, az acélöntödét és a vagonüzemeket. Kovács Lajos történész (Győr, Xántus-múzeum) szerint a gyár területén 214-en haltak meg, 40-en eltűntek, 158-an megsebesültek. A városban 532 halálos áldozata volt a bombázásnak, a kórházban 1132 sebesültet láttak el. (Kisalföld, 2007. április 13.) – A szerk.].

Amikor kikerültem szédelegve a bunkerból, mindenütt csak romok, romok, romok. És rettenetes bűz áradt. Az egész győri ipartelepet hibásan tervezték és építették, nem gondolva arra, hogy alacsonyabban fekszik, mint a Duna szintje. Egy töltés választotta el a Dunától. A bombázók, nem tudom, hogy szándékosan-e vagy csak véletlenül, eltalálták a szennyvízcsatornát, az egész víztisztító berendezés központját. Ilyen sűrűn potyogó bombák mellett a teljes csatornarendszer megszűnt, beömlött a víz az épületek aljába, és az embereket nem lehetett onnan kimenteni. Nem tudható, mennyi volt a bomba és a robbanás áldozata, és mennyi volt, aki megfulladt a szennyvízben.

Ezután még a repülők tettek egy kört a töltés fölött, aminek az oldalában az utász kiskatonák feküdtek. Azokat mélyrepülésben szépen egyenként kilőtték. Ezt csak azért meséltem el, hogy a háború irgalmatlanságát mutassam.

Elkezdtem megkeresni édesanyámat és a kislányomat. Elkezdtem keresgélni – erről jobb nem beszélni... Az édesanyámat megtaláltam abban a házban, ahová látogatóba mentek. Ugyanott kellett volna a kislányomnak is lennie, de hát a lakás porig volt rombolva. A pincében voltak, ami nem nyújtott semmiféle védelmet erre a bombázásra. Abban a házban jóformán senki nem maradt

életben. Anyámat súlyosan sérülve megtaláltam, nem is tudom, hogyan tudott életben maradni, beszélni nem tudott, azt sokknak hittem, amiben tévedtem. A romok közül szedtem ki.

A kislányomnak viszont a nyomát sem leltem. A keresést nem hagytam abba. A következő napon egy kart, karjának egy darabját, a világoskék kardigánjának mocskos darabjait ástam ki a romok alól. Innen tudtam, hogy ő az. Ennyit találtam meg Katiból. El akartam temetni, de közös sírba tették a gyerekhullákat a köztemetőben. Hiszen nemcsak ő volt, nagyon sokan. Később az összes gyereksírt, ezt a közöst is megszüntették, mert kevés volt a hely. Egy közös sír lett. Talán egy táblát tettek emlékükre. Amíg mozogni tudok, évente elmegyek halottaimhoz a temetőkbe.

A mentőosztagok édesanyámat bevitték a győri kórházba, ahol megállapították, hogy gyógyíthatatlan agyödémát kapott. Akkor én már nem kerestem a teherautókat, amin a holmijaink voltak, hanem ott ültem mellette. Segítettem az ápolónőknek, főképpen vele foglalkoztam, ettettem, mosdattam, enni nem tudott. Néha egy kis folyadékot még lenyelt, de megmondták, hogy soha többet ember nem lesz belőle, és azt, hogy a szervezete olyan elhasznált, hogy napjai vannak csak.

Ott ültem mellette akkor is, amikor berontott három-négy gazember a kórterembe, akkor nem volt különszoba senkinek, és elüvöltötték magukat: „Hol az a zsidó asszony?” Az egyetlen az anyám volt. Fölkapták, feltették egy betegszállító hordágyszerűsége, nem volt szabályos hordágy, csak olyan összerótt valami, és aztán a vonatig meg sem álltak vele.

Valaki följelentette. Bújtatták anyámat. Először a Nyáry professzornál, azután pedig a doktor Haitsch Emilnél [(1897–1967) – *orvos-pszichiáter, 1923-tól a győri közkórház ideg-elmeosztályát vezette (MÉL).* – A szerk.]. Az örültek háza volt, magyarul, a győri kórházban, oda bújtatták, és onnan vitték el egyenesen, és a már zsúfolt vagonba bedobták. A további sorsát csak elképzelhetem. Egy túlélő abból a vagonból elmesélte, hogy agyontaposták és kirúgták. Nem tudom, hol van eltemetve.

Ezután senkihez nem szóltam egy szót sem, sehova be nem tértem. Olyan piszkos voltam és rendetlen, hogy az iszonyú. Kódorogtam. Senkitől semmit nem kértem, nem fogadtam el. Még akkor életben volt a legjobb barátnőm, őt is megkértem, hogy hagyjon békében. Az állomáson ültem, odáig vitt a fejem, hogy innen el kell utaznom Pécsre. Tudtam, hogy mit kell csinálni, csak azt nem tudtam, hogyan. Az első vonatra, ami jött, fölszálltam. Nem vettem se jegyet, se semmit, de akkor valahogy nem is kértek.

Akkora volt a sokk, a trauma, a gyász, hogy még a fájdalmat is másképp éreztem. Nem tudtam, hova megy a vonat, talán azt hittem, hogy Pécsre. Mindenesetre oda indultam, mert tudtam, hogy ott van a fiam meg a férjem. Ennyit tudtam. A fiam, a lányom már nem. A kisfiamra egy végtelenül hűséges, jó cselédünk vigyázott, azonkívül a férjem minden idejét a gyerekére fordította. Ha a cseléd nem tudta vállalni, mert el kellett mennie beszerezni, akkor a házmester néni vigyázott rá

Amikor a vonat végérvényesen megállt, és nem ment tovább, kiszálltam, és fogalmam sem volt róla, hol vagyok. Most sem tudom, már elfelejtettem. Katonai centrum volt a Dunántúlon. Volt ott egy malom, és a malom tulajdonosának a lánya időszakosan befogadott. Láttam, hogy milyen a ruhám, bolyongok, és akkor már a győri bombázást nem lehetett eltussolni, már az egész ország tudta. Kérdezte, honnan jövök, mondtam, hogy Győrből. Azt mondta, menjek be hozzájuk, adott

egy csésze teát, hála istennek, nem mást, mert én nem ettem, se nem ittam három napja. Lepucolt, amennyire tudott, és azt mondta: „Feküdjön le!” Mondtam: „Azt nem lehet, nekem tovább kell mennem.” Akkor kikísért az állomásra, és érdeklődött, hogy milyen vonattal tudok továbbmenni. Valami vonat elvitt Veszprémig.

Ott is látták, hogy teljesen tompa vagyok, és nem érzékelem a magam körül történőket. Egy idősebb férfi megszólított, hogy hova megyek, mondtam, hogy Pécsre. „Akkor sokat kell várnia, mert két óra múlva jön csak olyan vonat, ami Pécsre viszi.” Elvitt engem, és megpróbált megetetni.

Rettenetes hosszú utazás volt, mert kerülőkkel mentünk, olyan helyeken is megállt a vonat, ahol máskor nem, vagy fordítva, a részletekre nem emlékszem. Egyszerre csak azt kiabálták, hogy Pécs, végállomás. Abban az időben Pécs volt a dél felé menő vonatok végállomása Baranyában. Kiszálltam. Akkor tértem valamennyire magamhoz, és rájöttem, hogy a Vasút utcában vagyok, és most már haza kell menni.

Hazamentem. Ott találtam a férjemet sötét kétségbeesésben. Azt hitte, hogy ott pusztultam, csak még nem kapott értesítést. Levetkőztetett, beültetett a fürdőkádba, és lefektetett. Csak azt tudom, amit ő mondott, hogy nyolc órát aludtam egyvégtében. Közben nem aludtam semmit. Éjjel sem. Nem tudtam fölfogni, hogy mi történt. És akkor én még fiatal voltam.

Amikor tudatosodott bennem, akkor sem sírtam. Rettenetesen sok idő, évek, évtizedek múltak el, hogy az első könnyem kijött. Akkor valamivel könnyebb lett. És annyi minden történt az utána következő időkben, hogy nem tudtam másra figyelni. Nem tudtam, nem volt időm gyászolni. Dolgozni kellett, segíteni kellett nemcsak magunkon, hanem másokon is.

Nagyon sok embernek az élete függött a férjem nyugalmán. Aki tizenkét órát műtött egy nap, azt ki kellett szolgálni. Akkor már csak titokban volt az Ilonka, mert nekem nem volt szabad alkalmazottat tartanom [1944 áprilisában tiltották meg zsidók háztartásában nem zsidó személyek alkalmazását. Lásd: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. De engem mindez nem érintett. Olyan volt, mint egy film, ami mással pereg. Valahol volt egy hasadás. A lelkemben. És a körülöttem levők ezt látták. Hiszen fizikálisan nem sérültem. Mikor megjöttem, volt ugyan rajtam kosz, piszok, karcolás, a kezeimmel napokig nem lehetett fogni, mert olyan dagadtak voltak a sít-takarítástól – három napig lapátoltam, kerestem Katit.

Az egyetlen gondolat, amire emlékszem, amikor már kezdtem magamhoz térni otthon, az volt, hogy megmondtam, hogy nem visszük a gyereket. Nem akartam elvinni Katit. Magyarázkodtam. Valóban nem akartam elvinni Katit. A férjem meg sírt. Kétszer láttam sírni életében. Egyszer, amikor ez történt, másodszor akkor, amikor visszakerült a háborúból, és kiderült, hogy a hírrel ellentétben – már hogy engem és a gyereket kivégeztek – élünk.

Lassan valahogy magamhoz tértem, s olyan önuralmam volt, hogy a mindennapi munkát – a férjem elmondásából tudom – kifogástalanul elvégeztem. Hamar visszakerültem a napi rutin nyugtató malomkerekei közé. Pécssett majdnem úgy folyt az élet, mint előtte. Ott nem voltak berepülések, ott nem volt semmi. A győri bombázásról körülbelül annyit tudtak a pécsiek, mint én Kamcsatkáról. Folyt az élet a maga útján, módján. A férjem sokat volt távol hazulról. Az ennivaló beszerzése volt nehéz, de az is azért, mert én az utcán nem mutakozhattam, vagy legalábbis nem volt ajánlatos, ezt kellett valahogy megoldani. Ezt tudomásul vettem. Olyan rendes, pedig jobboldali

gondolkodású ember volt a fűszeresünk, hogy vele telefonon beszéltem meg, mire van szükségünk. A legfontosabb volt a tej a gyerekeknek, aki akkor egy éves volt. Hogy éhezünk volna, az lehetetlenség volt, mert a férjem nem fogadott el a vidéki betegetől egy bűdös fillért sem, helyette ennivalót kért. Pécssett az élelemhiány sokkal később mutatkozott, akkor, amikor Pest felszabadult. Addig nem. Sőt, inkább bőség volt, a piacok tele voltak.

Napi rutin volt a hírek hallgatása is. Volt egy régi világvevő rádióm, még Londont, Párizst és bármit tudtam vele fogni. Egészen addig, amíg egy nyilas család nem került a közelünkbe. Beköltöztették őket a szomszéd lakásba.

Mert egyébként az egész emelet a mienk volt. Ott volt a férjemnek egy csodálatosan berendezett kissebészeti rendelője, ahol délutánonként rendelt, mert élni kellett valamiből. Akkor már ugye otthonról a spejz, amit anyám küldött állandó főzési mániájával, nem volt. De nem szenvedtünk semmiféle szükségletet. A férjem bent étkezett a klinikán. Ami mozgás volt, az kora reggel volt, és késő délután, amikor az volt a kívánsága, hogy vigyem be a gyereket a kórházba. Attól kezdve nem tudott meglenni, hogy ne tudja maga mellett a fiát.

A férjem lehetőleg csak pozitív dolgokról beszélt és mesélt, ami a klinikán történt. De persze akadt más is. Rajta keresztül ismertem meg a professzora öccsének, Lajos Ivánnak a kálváriáját, aki még jóval a zsidók deportálása előtt politikai fogoly volt Dachauban. Ő egy bizonyos fehér könyv miatt került oda, amiről úgy látszik, Magyarországon teljesen megfeledkeztek. Egy vagy két napot tudott aztán a háború után itthon tölteni, mert elvitték az oroszok [Az 1939 júniusában, több tízezer példányban megjelent könyvecskét, amely a „Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében” címet viselte (Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó és Nyomda), „Szürke Könyv”-ként emlegették. Lajos Ivánról (1906-?) az alábbiak olvashatók a Magyar Életrajzi Lexikonban: „jogász, politikai író. ... Külpolitikai érdeklődésű tanulmányai általában a 20. sz. közép-európai politikai kérdéseikhez kapcsolódnak. Monarchista beállítottságánál fogva fordult szembe a fasizmussal. 1939-ben jelent meg Pécssett nagy nemzetközi feltűnést keltő (és a hatóságok által elkobzott) könyve, az ún. Szürke könyv (Németországi háborús esélyei a német katonai szakirodalom tükrében), amelyben azt bizonyította, hogy a német katonai szakirodalomból merített adatok tanúsága szerint a hitleri Németország valójában hadi készületlen. 1944-ben ezért a Mo.-ot megszálló németek elfogták és Mauthausenbe hurcolták. 1945. jún.-ban tért haza [Pontosabban: május végén. – A szerk.]. 1946. jún.-ig mint osztálytanácsos a vallás- és közoktatásügyi min.-ban dolgozott, majd tisztázatlan körülmények között eltűnt.” Lajos Ivánt – valóban máig tisztázatlan körülmények között – a Szovjetunióba hurcolták, ahol is talán 1949-ben?, talán korábban? vagy talán az 1950-es évek elején meghalt. Életéről, munkásságáról és haláláról lásd: Murányi Gábor: Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála, Noran, 2006. – A szerk.]. Sajnos csak egy példányunk volt ebből, de a mi lakásunkban „tatárjárás” volt az alatt az idő alatt, amíg egyikünk sem volt otthon. Ami fájdalmas volt ebben, az az, hogy teljesen ok nélkül pusztítottak. Mert ugyan miért pusztítanak el egy hanglemezt, hogyha azt nem hallgatják, ugyan miért tépik össze azt a könyvet, amit nem olvasnak, ugyan miért szaggatják ízekre azt a ruhámat, amit nem vittek el, miért törik össze a kamrában levő összes befőttet, és keverik össze a lisztet a mákot – ezt még a mai napig sem értem meg. Feldolgozni feldolgoztam, természetesen sokkal könnyebb ezeket a veszteségeket elviselni, mint a lelkieket.

A férjemet 1944 augusztusában hívták be. Rögtön utána megjelent a mostohaapja, aki ügyvéd volt. Mondta, hogy itt olyan idők következnek, ami nem hasznos a fiamnak. Ő az életét és a teljes biztonságát tudja nyújtani. Elvitte tőlem, amiért én nagyon hálás voltam. Meg az ezüstöt. A gyerek fontosabb volt. Az anyósom nem volt hajlandó semmit csinálni a gyerekért, ezzel szemben a második, elvált férje – a nevét megmondom: Simonfai Lászlónak hívták – magához vette, és míg távol voltam, ellátta mindennel. Ami kis szabadideje volt, illetve akkor már sok szabadideje volt, mert hiszen nem az ügyvéd volt a legelfoglaltabb ember... Magához szedte a család minden olyan tagját, akinek az élete nem volt biztonságban ilyen vagy olyan oldalról. Nem szerettem őt, de az igazságot szeretem. Megmentette a gyermekemet. Nála tanult meg a fiam totyogni. Nagyon későn kezdett járni. Szegénykém, be volt zárva az irodába, onnan sehogyan sem tudott kimászni. Ez egy régi polgárházban volt abban az utcában, amelyik a vasúttól föl vitt egészen a klinikáig, a Zsolnay-szoborig.

Először szobafogságra voltam ítélve, azután a rendőrségre vittek, majd a Gestapóhoz kerültem, és onnan bizony iszonyú nyomorúsággal, összevissza verve kerültem ki. Semmi okot nem adtam rá, hogy oda vigyenek. A Gestapo akkor a zsinagógában működött, és ma sem tudom megmondani, minek köszönhetem, hogyan intéződött – megunták a velem való szórakozást, és a hátsó ajtón kilöktek. Az biztos, hogy a Lajos család és a férjem más kollégái tudtak róla, mert többen ott vártak egy mentőautóval, amibe gyorsan bedugtak és hazavittek, aztán visszatették a pecsétet a lakásra. Már le volt pecsételve, de a telefon működött. Olyan rendetlenek voltak a náciak, hogy még a telefont sem kapcsolták ki. Hadd emlékezzem meg név szerint is azokról, akik vártak rám: Jan Gielewitz, lengyel menekült, röntgenes orvos; Frank Olah, magyarul Oláh Feri, amerikai állampolgár, ösztöndíjas a pécsi egyetemi klinikán; John Toth, New York állambeli; William Kolozsi, ő valamelyik északi államban lakott.

Aztán bekerültem a csillagos házba, ami a Mór utcában volt. A rendőr, aki elvitt, megkérdezte, nem akarok-e valami élelmet vinni magammal, de én csak egy szál kabátot vettem föl, semmi más. Durván visszautasítottam, mondván, hogy „Azért, hogy maguk elvegyék?”. A rendőrnek egyébként még más mondanivalója is volt számomra. Rendkívül kedvesen felajánlotta férjpótló szolgálatait egy ilyen derék, szép fiatalasszonynak.

Amikor a férjem elment, adott nekem egy ampullát, amelyben sztrichnin volt, és egy injekciós tűt. Azt mondta: „Annyi minden mentünk már keresztül eddig is, hogy nyugodtan rád bízom ezt, ha elviselhetetlenné válik. Nem kell szenvedni.” Ez volt a zsebemben, azon kívül semmi más.

A csillagos házban már nem voltunk sokan. Talán százan. De nem csak zsidók. Akkor zsidók már alig voltak. Nem voltunk sokáig ott. Onnan kimentünk – ma már nem ismeri senki sem így, hogy Pius [A jezsuita rend pécsi Pius gimnáziumának és kollégiumának valamelyik épületéről van szó – A szerk.] – a Piusnak a raktár vagy magtár, vagy mi, három oldalon nyitott, csak földelével rendelkező valamilyen külső épületébe, ahol állatokat tarthattak a papok, és ott, a szabad ég alatt aludtunk.

A Piusból egy rettenetesen hideg, zúzmarás, esős és hódarás időben elindultunk gyalog Nagykanizsára úttalan utakon, mert bár a déli út, ami oda vezetett, rövidebb és jobb lett volna, de ott már a Titóék [lásd: Tito, Josip Broz (1892–1980)] jöttek fölfele, akkor már átlóttek a volt magyar határon is. Voltak, akik azon sírtak, hogy ezek agyon fognak löni bennünket, mert azt hiszik, hogy katonai alakulatra lönek. Mondtam: „Olyan hülye katona nincs, amelyik a rongyos gárdát összetéveszti a katonai alakulattal. Ettől nem félek, legfeljebb, hogy rossz vagy orvlövészek

vannak, akik nem tudják, mire lőjenek. Nem mindegy, hogy gyalogolsz a táborig, avagy sem?”

Nagykanizsán egy rettenetes tábor volt, és kevesen ismerték [*Nagykanizsán két internálótábor létezéséről van némi adatunk: az egyik az 1933-ban bezárt Pátria Pótkávégyár épületében létesült, ahol 1939-től lengyel menekültek éltek, majd internálótábor lett, a másik az Erzsébet tér 9. szám alatti épületben (ma általános iskola működik itt). – A szerk.*]. Szakemberek is, a honvédségi emberek is. Az utolsó pillanatban létesítették. Akik odaértek, kevesen jöttek vissza. A csoportban volt orvos, alispán, jogászok, több fiatal, ugyanolyan ok miatt, mint én, ahol a férj árja volt, és a feleség nem. Csupa jó barát, csupa jó ismerős. És hogyan jöttek onnan vissza! A Horváth Pista, ő volt az alispán, visszavergődött, aztán otthon pusztult bele a sebeibe, a szétvert veséjébe. A feleségét Kaprics Zsófiának hívták. A legnagyobb pécsi cukrászdának a tulajdonosa volt. Borzasztóan gazdag pécsi polgárok voltak. És nagyon kedvesek. Na, mit mondjak még?

Tehát a végcél a kanizsai, erre kijelölt tábor volt, de én már nem jutottam el oda. Az út számomra nem volt hosszú, mert azon a területen teljes volt a zűrzavar. Zúdultak föl a visszatérő németek. Uniformisos katonák, menekülő német ajkú lakosság – és engem ez mentett meg. Megkérdezték tőlem, hogy merre kell menni, meg hogy ki vagyok. Az én tiszta hochdeutschommal a világon mindenütt átvágtam magam, ahol német volt. Itt is. Ők nem nagyon nézegették az orromat. Persze magas szintű német tudásra nem volt szükségem. Nem kellett Goethe annak a katonának, aki nem tudta, hogy hol van, és merre menjen. A fő náciakat megismertem, mert azok pimaszok voltak, de nagyon meghatotta őket az én német beszédem. Semmit sem tettek, csak azt mondták: „Csodálatosan beszél németül, nem német maga?” Mondtam: „Nem.” Nem mertek hozzám nyúlni. Teljesen illegitim gyalogoltak a déli frontról. Onnan lógtak meg. Csak az érdekelte őket, hogy merre tudnak a legrövidebb úton elérni az osztrák határig.

Nem tartott nekem sokáig ez az út. Volt egy rejtett tudásom, amivel nem nagyon hengegtem, mert ahhoz sok pénz kellett. Én lovagoltam. Elég jó lovas voltam. Találtam egy elkóborolt lovat. Nem mondom, hogy nyeregbe ugrottam, mert kengyel az nem volt, út közben elhagyta a paci. És amilyen fájdalmaim nekem voltak azon a részemén, amin ültem, és ami a Gestapónak köszönhetően addig fog csak fájni, ameddig élek, nagy keservesen fölmasztam erre a lóra, amelyik egyáltalán nem lelkesedett. Eléggé lerongyolódott állapotban volt, és éhes is, hol legelt, hol ment. A rángatásoknak szót fogadott, s így ebben a szörnyű rossz időben és iszonyú sárban, úttalan utakon visszakerültünk a Báliscba, ami Pécs déli részének az egyik legszebb szőlő- és baracktermő vidéke.

Ezt a lovat addig vettem csak igénybe, amíg emberek nem mutatkoztak. Lecsúsztam róla, mert onnan már tudtam azt a gyalogutat is, amivel visszaérek Pécsre. Valahogy ez a Győrben keletkezett vákuumnak a maradványa volt, a félelem érzését tökéletesen kioltotta belőlem. Lesz, ami lesz. Gondolom, ilyen lehet a katona, amikor rohamra megy, amikor már nem érez semmit. Csak az ösztönöm vitt. Csak haza akartam menni. Egyszerűbb lett volna, közelebb is voltam én a klinikához, de nem akartam bemenni, mert akkor ottfognak. Haza tudtam menni, és mit ad isten, ott volt a férjem a gyerekekkel!

A szomszédaim munkaszolgálatosok voltak, ők mondták meg neki, hogy engem elvittek, és a gyerek hol van. Mert azt én megmondtam nekik. Úgyhogy ő már otthon volt a gyerekekkel. Csengettem, és kinyitotta az ajtót. Nem tudott mást mondani: „Te élsz?”

A férjem mentes volt, alkalmatlan a katonai szolgálatra, egy gyerekkori betegségének maradványa miatt. Ezt a betegséget sajnos a fia is örökölte. Egy reménytelennek tűnő középfülgyulladás-sorozatban szenvedett mind a kettő. Abban az időben, amikor a férjem a középfül-gyulladásos korszakában volt, már nem tudtak vele mást csinálni, mint a koponyáját fölnyitották. Jóllehet a saját nagybátyja operálta, a kifűrészelt koponyacsont helyét nem pótolták sem ezüsttel, sem pedig transzplantált csonttal, hiszen az 1900-as évek elején vagyunk. Nem fűztek semmiféle reményt az életben maradásához, mert kezdte az agyhártyagyulladás tüneteit mutatni. Ezek olyan maradandó károsodást okoztak –halláskárosodást, de azt hitték, hogy szellemi károsodást is fog, ami nem történt meg –, hogy emiatt akkor, amikor az ő korosztályát sorozták, szolgálatra alkalmatlannak találták. Úgyhogy őt nem hívták be, csak 1944 augusztusában.

Akkor viszont SAS-behívóval hívták, és kivitték a frontra [SAS-behívó – „Névre szóló katonai behívóparancs a második világháborúban Magyarországon a nem tényleges állományúak számára. A posta expresszküldeményként kezelte, címzettje köteles volt 48 órán belül bevonulni a kijelölt helyre. Nevét az első szavak: "Sürgős, azonnal siess" kezdőbetűinek összeolvasásából kapta" (server2001.rev.hu/oha/oha_browse_lexicon.asp?page). – A szerk.]. Tudjuk, hogy ekkor hol voltak az oroszok. A Kárpátoknak az Ukrajna felé eső részén. Ő priuszos volt zsidó felesége miatt, ezért tették oda. Ezért hívták be mint alkalmatlant, és ezért tették egy előretolt kötözőhelyre, aminek a vezetését és a műtési részét bízták rá – ha ugyan túléli, ezt meg is mondták.

A katonaság nagyon nehéz volt neki. Nem a munkája, hanem a hírzárlat miatt. Mert ugye vége volt a rádióknak, vége volt a beszélgetéseknek a megfelelő emberekkel. Előgyakorlata sem volt, hiszen sohasem szolgált. És amikor Miskolcon voltak már, mert addig nyomták vissza a magyarokat, akkor közölték vele, hogy ne siessen olyan nagyon hazafele, mert a fiát és a feleségét agyonlőtték.

Miskolcra Budára siettek, a Várban voltak fönn, amikor már nem tudta befogni a száját, és mondott tücsköt meg bogarat, amit nem kellett volna. Egyszer már hibázott, amikor az orvosi ebédlőben lesöpörte a zászlókat a térképről. Reménytelen volt a helyzet, itt pedig már féktelenül járt a szája, úgyhogy bekerült a Margit körúti fogházba – nem orvosnak! De mint orvost is fölhasználták, mert ugyan rab volt, de egyedüli orvos ezen a helyen. Igénybe vették gyógyításra. És miután a gyógyításra szorulóknak nagy része, legalábbis a kilencvenkilenc százaléka rab volt, és nem rabtartó, nagyon megbíztak a munkájában. Akit meg lehetett menteni, azt ott is megmentette. Sajnos igaz, hogy azokat később mind halálra ítélték. Az örök is igénybe vették, hiszen akkor már az öröknek is fájt a feje, mert ott süvítettek fölöttük a lövedékek. Az oroszok lőtték a Várat, és ugye a Margit körúti katonai törvényszék és fogda oda közel volt. Mindenkinek fájt valamije, és akinek fájt valamije, az kapott egy sztrichnin injekciót. Tehát mint orvos szökött meg, mert az öröket kinyírta. Orvos létére a legnagyobb bűn, amit elkövetett.

Mindegy volt neki. Nem volt veszténivalója. Akkor harcolt életében először. Azt szokta mondani: vagy ők, vagy én. Katonaként kellett benne megfogannia, hogy nincs kiút, akár akar, akár nem, ölnie kell. Egyébként is „emberölés-természetű” volt, ha valamit tagadott, azt az Úristennek nem lehetett nála megváltoztatni.

A Margit körúti fogházzal nyilván hallott mástól is. És aki ezt hallja, olvassa, az is hallott nyilván róla. Hála istennek megszűntették. Nem közvetlenül a háború után, hanem jóval utána. Én még egypár hadbíróval személyesen is ismertem. Nem volt külön egyike se az előzőnél.

Tehát innen szökött meg. Valahonnan – nyugodtan mondhatom most már, szegény, nyugtassa a sors és az isten, vagy valami békén a sírjában – egy kabátot lopott és egy öltönyt, civil ruha kellett neki a rabruha helyett. Aztán elindult egyenesen délre, Pécsre. Neki Pécs olyan volt, mint nekem Győr.

Ócsán már az oroszok voltak. Ott volt egy nagy orosz katonai kórház, ahol rengeteg volt a sebesült. Megvoltak az iratai. Amikor kérték tőle, jött a tolmács, és mondta, hogy a legjobbkor jött, mert orvosra van szükségük. Erről a kórházról annyit mondhatok csak, hogy jól bántak a foglyokkal, jól bántak a sebesültekkel, már amennyire egyáltalán ott lehetett, hiszen az hadműveleti terület volt. Nem tudom, mennyi ideig tartott, mert erre sohasem tértünk vissza, nem túl soká, mert továbbment a front. Akkor őt elengedték, kapott útra ennivalót, adtak egy levelet és egy iratot, amit nem tudott elolvasni, mert a cirill betűket nem ismerte, de az állt benne – lefordíttatta, amint lehetett –, hogy nagyon meg voltak elégedve a munkájával, jól dolgozott, szorgalmas volt. Amikor később társaságban fölmerült ez a téma: „És mit csináltak veled?” – azt mondta: „A világon semmit, kaptam egy elismerő levelet a munkámról.” És azt az utasítást, hogy további vizsgálat nélkül engedjék haza. Ezt köteles volt bemutatni az orosz katonai parancsnokságon is, amikor már otthon volt, Pécsen. Adott esetben ez egy bizonyítvány volt, hogy rendesen viselkedett. Szörnyű, hogy min ment keresztül!

Pécs nagyon könnyen úszta meg tulajdonképpen a második világháborút, mert a baranyai háromszöget, említettem már, nem lehetett védeni, ezért úgyszólván mindenféle atrocitás nélkül jöttek be az oroszok. Senkivel semmi különösebb baj nem történt. Zabrálni zabráltak, de erőszakoskodás vagy olyan viselkedés, amiért olyan nagyon meg kellett volna őket gyűlölni, csak egy esetben volt – akkor viszont én kifizettem azt a ruszkit. Többet erről nem beszélek.

Mindketten betegen érkeztünk haza néhány nap különbséggel, 1945 februárjában. Borzasztóan boldog voltam, hogy együtt vagyunk megint hárman. A mienk nagyon szép szerelmi házasság volt. Fiatalok voltunk még. Én huszonhat éves, de száz évesnek éreztem magam – ez megmaradt mind a mai napig. Ezek a borzalmak nem múlnak el. És nem tudtam volna most elmondani, hogyha tegnap nem veszem elő az agyamat, mert én nem írtam le egy betűt sem ebből. Sokan jegyzeteket csináltak. Én nem. Bennem ezek olyan kitörölhetetlen nyomokat hagytak...

Azután, hogy a németek kitakarodtak az országból, a hétköznapiak már nagyon békésen, nagyon sok munkával, és ha szabad mondanom, nagyon boldogan teltek. Különösebb programunk nem volt, hiszen akkor szórakozni ritkán lehetett. Az egyetemnek voltak rendezvényei, oda mindig elmentünk.

Ugyanabban a bérelt lakásban laktunk, mint régen. Pécs belvárosában, közel a főtérhez van az a szép régi ház, ahol, mint már említettem, Napóleon is lakott. Deák utca 2. Részben neki építették ilyen stílusban, mint amilyen stílusban volt. Nem szobák, termek voltak. Két lakás volt abban a házban, a nagyobbik volt a mienk. A ház volt tulajdonosa visszakerült Auschwitzból vagy valamelyik táborból. Nem is kívánt ilyen nagy lakást, mert teljesen egyedül maradt, és örült, hogy egy orvos lakik a szomszédban. Mint már említettem, ez volt a háború alatt a Német Intézet. A németek egy kicsit átépítették. A hatalmas teremben vetítő volt, és ez volt a fogadószoba. Nem emlékszem pontosan, kétszáz-háromszáz négyzetméter lehetett, négy méter magas, és tizenegy franciaablaka volt.

A márvánnyal borított úgynevezett előszoba két részre volt osztva. Az egyik része vezetett a rendelőbe. Itt akasztották fel a páciensek a kabátjaikat. Innen nyíltak a mellékhelyiségek, a konyha, a fürdőszoba, itt álltak a széksorok, mert ezt használtuk várónak. Nagyszerűen be lehetett osztani mindent, zsúfoltság nem volt. A másik részét a külső fűtés foglalta el, de nem állt ki a falból, olyan vastag volt a fal. Az akkor lehetséges legmodernebb fűtéssel lehetett fűteni, csöveken ment mindenfelé a meleg. Lakószoba összesen három volt.

Hrabovszki Ilonka néni, nyugodjon békében, egy pécsi vasutasnak a lánya járt naponta be hozzánk segíteni a háború után is, de otthon az édesanyját is ápolta. Az édesapja meghalt, volt még egy testvére. Hát, ha van Isten, áldja meg! Itt van eltemetve egyébként Budapesten. Lelkes párttag volt, és lelkes imádója a fiamnak. Hazavitte magával minden nap, hogy megnézzék a kutyát. Ott lakott Pécssett. Hihetetlenül szorgalmas és kedves volt.

Takarítani együtt takarítottunk, de a többi munkát nem engedte. Mosás, és akkor minden kézzel ment. Ehhez hozzá kell tennem, hogy a férjem borzasztóan tiszta volt. Nálunk mindennap cserélődött egy köpeny vagy kettő, attól függően, hogy mit csinált. Röpült a szennyesbe, és a szennyest nem tűrte, tehát minden áldott nap még mosás is volt. Nemcsak az Ilonka néni bírta, én is bírtam. Mindent.

A háború után az első munkám a képzettségemnek megfelelő volt, vagy lett volna, hogyha kialakult volna: a Károlyi Mihály által alapított angol tanszék létrehozásához kérték Pécssett a munkámat. Akkor Károlyi itthon volt. *[Károlyi Mihály gróf (1875–1955) – nagybirtokos. Az őszirózsás forradalom vezető alakja. Miniszterelnök (1918–19), köztársasági elnök (1919). Ő irányította a külügyeket is. Lengyel-magyar-jugoszláv szövetséget szeretett volna. Felosztotta birtokait a szegényparasztsok közt. A Vix-jegyzék hatására lemondott, egy tisztán szociáldemokrata kormánynak akarta átadni a hatalmat. Emigrált, Párizsban élt. A második világháborúban innen is elmenekült, Londonban emigráns kormányt akart létrehozni, de nem támogatták ebben (<http://www.geocities.com/allamszocializmus/>). 1946 májusában hazatért, 1947–49 között Magyarország követe volt Párizsban. 1949-ben lemondott, nem tért haza. – A szerk.].*

Megalapítottuk az angol klubot, aminek titkára lettem volna, ha egyáltalán működött volna. Nemsokára megalakult az angol tanszék is, aminek működése a kezdetétől fogva nehézségekbe ütközött, mert hiszen az angol nyelv ingrát volt.

Az egyetemen az oktatás professzora egy angol nyelvkönyvet akart kiadni, de ez csak szövegidezetekből állt. A többi munkát a beosztottjaira bízta. Így írtam együtt a könyvet a már említett William Kolozsival. Ő írta a szöveget, én a szöszedetet és a szókincset állítottam össze abban a nyugodt tudatban, hogy egyikünk neve sem szerepel a címlapon. Így a professzor a forint bejövetelekor [lásd: a forint bevezetése] szép summát kapott, amin nem kellett osztoznia velünk.

Közben a férjem kifejezett kívánságára beiratkoztam az orvosi szakra. Három évet el is végeztem. És napi négy órát rendeltünk otthon is. Ebben magánpáciens nagyon kevés volt. A keresetnek a kiegészítésére a férjem egy OTI-körzetet [*Országos Társadalombiztosítási Intézet*] vállalt. Úgyhogy reggel hatkor kezdődött a nap, és úgy este tízkor, fél tizenegykor fejeződött be. Élvezet volt vele dolgoznom, és én nagyon szívesen tanultam. A rendelőben az én dolgom az íráson és a nyilvántartásoknak a vezetésén kívül asszisztensi is volt. Kisebb műtétekre is megtanított. Megvolt a kissebészeti rendelő, amit még a szüleimtől hozományként kaptam.

Tehát meglehetősen túlterhelt és nem is kicsit zaklatott életet éltem ezzel a sokféle kötelezettségemmel. Elsősorban anya akartam lenni, de hozzá jött a rendelőben való munka, a férjemnek való segítség. És mint mondtam, tanultam az orvosi karon, és tanítottam angolt ugyanott.

Még nem említettem, de itt talán csak a sok között még én is egy utolsó emléket állítok az egyik távoli nagybátyámnak, akit úgy hívtak, hogy Paul Ehrlich. Ő is orvos volt, és megszabadította Európát a legocsmányabb betegségtől, ami akkor tizedelte az embereket. A Salvarsan nevű vegyületével, ami a százhatvanhatodik szénvegyület volt, amivel gyógyítani lehetett a szifiliszt [A Nobel-díjas (1908) Paul Ehrlich (1854–1915) a szérumterápia egyik alapítója, Frankfurtban dolgozott, a szifilisz és egyéb más fertőző betegségek gyógyítására alkalmas salvarsan megalkotója volt (1910). – A szerk.]. Ma már újabb dolgok, újabb gyógymódok is vannak, de a fekete kontinensen és Ázsiában ma is ezt használják, mert hatékonyabb, mint a penicillin. Ma az európai szifiliszt penicillinnel játszva lehet gyógyítani, de abban az időben ez volt az egyetlen.

Milyen érdekes, hogy egy kisgyerek mi mindenre emlékszik vissza. A fiamnak intenzív emlékei vannak arról a borzasztó jelenetről, amikor teljesen becsavarodott az édesapja, és összevissza beszélt, handabandázott. Muszáj volt egy barátunkat segítségül hívni – akivel szinte testvéri jó barátságban volt, doktor Tóth László, aki később a Lipótmező női osztályának a vezetője lett –, hogy nézze meg az idegeit, és ha kell, akkor vigye be a klinikájára. Be is vitte. Be kellett vinni. Érdekes, hogy amikor már jobban ment a sorsunk, akkor tört ki rajta egy teljes ideg-összeroppanás.

Valamikor a nyár elején volt. Iszonyatos emlékei voltak. Azt hittem, már cifrább dolgokat nem fogok hallani, mint amilyeneket az édesapám, fogait csikorgatva üvöltött az orosz fogság emlékeiről. A férjem teljesen összefüggéstelenné vált. És hát egy orvos nem lehet összefüggéstelen.

Elég sok időt vett igénybe a gyógyítása. Kábé két és fél, három hónapig volt bent, de teljesen gyógyultan került ki, úgyhogy újra tudott dolgozni. Egyszer hazajött a klinikáról, és azt mondta, rosszul érzi magát, bevesz valamilyen gyógyszert. Kint voltam a konyhában, az ebédet akartam tálalni. Bement a rendelőbe, én vártam, mikor jön ki, hogy akkorra viszem be a levest. Nem jött, nem jött. Valami zuhanást hallottam, s mikor bementem, már halott volt. Akkor még nem ismerték ezt a kifejezést, hogy infarktus. Akut infarktus vitte el, de úgy, hogy – azt hiszem, ha van valami, ami könnyebbé tette nekem feldolgozni ezt – nem szenvedett egy percig sem.

Ez 1946 végén történt. Harmincöt éves volt. Miután egy olyan régi, nagy családból származott, mint az Orlay-Mattyasovszkyék és a pezsgős Litke, kriptájuk volt a temetőben, oda van eltemetve Pécssett.

Az a pár év, amit együtt éltünk a férjemmel, nagyon boldog volt, de nagyon rövid. Nagyon rövid. Igazán békésen és jól éltünk, összehangolva. Sokat beszélgettünk, főként az irodalomról, amit mind a ketten nagyon szerettünk. Az én ismereteim mások voltak, vagy kicsit szélesebbek, mint az övé, mert ő csak magyarul beszélt, annak ellenére, hogy az apja nyelvtanár volt. A családját nem is nagyon ismertem, jóllehet ősi pécsiek voltak, amire rendkívül büszkék is voltak, és ez a büszkeség engem távol tartott tőlük. Ő jól megvolt a családjával egy bizonyos távolságban. Így aztán nem került sor soha semmiféle atrocitásra. Volt a családnak egy olyan ága, akikkel nem szívesen érintkeztem, volt a családnak olyan ága, akik örök hálára köteleztek, mert megmentették a fiam életét. Amikor egyedül maradtam, a gyereket akkor is nagyon szerették. És ezen keresztül engem

is úgy-ahogy elfogadtak.

Rövid együttlétünk alatt – kalandosnak nem nevezhetem – nehezen megélhető dolgok történtek velünk egyik napról a másikra, mondjuk, 1944-től 1946-ig, ameddig meg nem halt. Úgy egymásra halmozódtak az események, hogy még föl sem tudtam emelni a fejemet az egyikből, jött a másik. Nyáron a fiam nagyon beteg lett, középfülgyulladást kapott, több mint hússzor szúrták föl a fülét. Ennek nyoma maradt.

Azután, hogy a férjem meghalt, az anyagi romlás szélére kerültem, mert az egyetemen az angol tanszéket megszüntették, orosz lett belőle. Abban a pillanatban azokat, akik az angol tanszéken dolgoztak, szélnek eresztették. Ezek közé tartoztam én is. És mivel egyedül voltam a gyerekekkel, a nekünk jutott elegáns nagy lakásból szintén kirepültem egy szép és ma is látható régi, a káptalanhoz tartozó házba, amiben ha rendben lett volna tartva, mint ahogy most, gyönyörűség lett volna élni és lakni. Mert kábé háromszáz éves az a ház, és most rendkívül büszkének rá, mert rendbe hozták. A rendelőt beraktároztam. Orvosi tanulmányaimat is anyagi okok miatt szakítottam félbe.

Kezdődött a hányódás. A szüleim nem éltek, a fivérem külföldön, a férjem családjától is eltávolodtam az anyósom miatt, aki nem volt beszámítható. Most már szegényt isten nyugosztalja, meghalt. A család is föllélegzett egy kicsit, mert ő volt az a bizonyos, amit az angolok úgy mondanak, csontváz a tálalóban, akiről nem szerettek beszélni.

Akkor óvodába kellett adnom a gyereket, hogy eleget tudjak tenni az anyagi kötelezettségeimnek, és megtanuljak a gyerekekkel kettesben élni. A gyerek volt az egyetlen vigaszom. A Jointnál vállaltam némi jótékonyági munkát. Szeretetcsomagokat, ruhaneműt, élelmiszert osztottunk szét, kaptunk mi is, mert semmink nem volt már, és a gyerek csak nőtt. Onnan kaptam ruhasegélyt, ennivalót pedig az evangélikus egyháztól.

A kötődés megvolt. Nem is akárkivel. Egy fiatal, velem egykorú, Sopronban végzett lelkész volt akkor Pécssett, Káldy Zoltán [1919–1987]. Később püspök lett és a világ evangélikusainak vezetője. Nagyon jó baráti viszonyban voltunk, nélküle sosem boldogultam volna.

Feljöttünk Pestre, a fiam és én. Abban a reményben, hogy a Budai László út 6. számú házba mehetünk, ami az anyai nagynénémnek a tulajdona volt. Két idős hölgy – az egyik özvegy volt, a másik hajadon, a Sophie néni és a Hedvig néni – lakott benne. Engem választottak örökösül, illetve az anyámat, anyám halála után pedig engem. A teljes lakás és a ház az én örökségem lett volna, ezt azonban az új idők szele elfújta. Jött az államosítás [lásd: államosítás Magyarországon], be sem engedtek a házba. A régi berendezés egy része megmaradt, néhány darab itt van nálam, a többi a fiamnál. Ennek a bútornak van egy érdekessége. Az 1800-as évek vége felé volt egy bútorkiállítás Olaszországban reneszánsz bútorokból, és a csodálatos olasz reneszánsz bútorokat kenterbe verte ez a reneszánsz berendezés, aminek a szekrényét itt látja.

Miután a saját otthonomba nem mehettem be a Budai László utcában, egy ismerősünk révén hónapos szobát szereztem az Orczy útnál, a Simor utcában, ami valójában egy konyhába nyíló cselédszoba volt. Ott voltam bútorostól, gyerekestől. Pécsről felhozattam a bútoraimat, mert megengedte a főbérlő. Azokat, amik az övé voltak, beraktározta. És egy részét az enyémekeknek is, hiszen nem fért el.

Pestre az utat is Káldy kövezte ki nekem. Ő csak később jött fel. Elküldött Dezséry Lászlóhoz [(1914–1977) – evangélikus püspök, író, újságíró. 1949-ig lelkes, 1950–1956 októberéig a Déli Evangélikus Egyházkerület püspöke volt. Volt országgyűlési képviselő (1958–62) és az Országos Béketanács főtitkára (1962–66) (MÉL). – A szerk.], aki elintézte a fiamnak a Sztehlo intézetet. Így került a gyerek a Sztehlo intézetbe és a Sztehlo óvodába. Bentlakásos volt az Árnyas úton. Most is karitatív intézet. A főépület az evangélikus egyházé maradt, a másik része meg az államé. Ez nagy segítség volt, mert így munkát tudtam vállalni.

Amikor feljöttem Budapestre, sehol nem volt állásom, nem volt pénzem. Sétáltam a romos Halászbástyán a fiammal, és azon gondolkodtam, hogy ugorjunk, vagy ne ugorjunk. De aztán, hogy a gyereket elhelyeztem, állást kerestem. Az újságokat böngészttem, hogy mit tudnék csinálni. Miután nekem semmi munka nem volt büdös, csak az az egyetlen cél vezetett, hogy az intézeti díjat ki tudjam fizetni, mert nekik is élni kellett valamiből. Rengeteg kallódó gyerek volt ott, nagyon sok zsidó gyerek. Az utcáról szedte össze Sztehlo a szülővel nem rendelkező vagy akárcsak szülőt nem is ismerő gyerekeket. Nem kérdezte tőlük, hogy evangélikusok, zsidók vagy hinduk vagy akármik. Volt ott színes, volt ott Európa két feléből. Az európai országokból kétfelé vezetett az irány. Vagy hazafele Nyugatról, vagy kifele Nyugatra [Sztehlo Gábor 1945 tavaszán a Weiss-Mauthner család által följánlott területen, a Budakeszi úton egy 30 holdas parkban megszervezte a Pax gyermekotthont. A hét épületben a nem és kor szerint elhelyezett, legkülönbözőbb származású gyermekekből kovácsolódtak közösségek, 1947 szeptemberében deklarálva a Gaudiopolis Ifjúsági Államot. Ekkor már nagy számban voltak közöttük elesett katonák és hadifoglyok gyermekei is. A gyermekközösségnek saját műhelyei voltak, előadásokat szerveztek és látogattak, amelyeket utána megbeszéltek. Két lapjuk is volt, az egyiket Orbán Ottó (1936–2002), a későbbi költő, műfordító és esszéista, a másikat pedig Szőke György (1935–2008), a későbbi irodalomtörténész szerkesztette. Kiváló tanári kar gyűlt össze. Rákosi Zoltán irodalom-, Vargha Balázs rajzórái élményszerűek voltak, de tanított itt Deme László, Mályusz Elemér és más híres pedagógusok is. Gaudiopolist sem a magyar állam, sem az egyház nem támogatta. Segítséget csak a Nemzetközi Vöröskeresztől kaptak. 1950-ben államosították a gyermekotthont (hu.wikipedia.org/wiki/Sztehlo_Gábor; www.evelet.hu:8080/ujzagok/evelet/archivum/2005/05/082). – A szerk.].

Én a magam erejéből akartam lábra állni. A Káldy Zoltán elküldött engem Dezséry Lászlóhoz, ő pedig elküldött Danhauser Lászlóhoz [(1906–1990) a Budahegyvidéki Evangélikus Egyházközség lelkipásztora, majd a Budai Egyházmegye esperese, akit 1957-ben az Állami Egyházügyi Hivatal az esperességről lemondattott, majd 1959-ben Bakonycsenyére kényszerített. Innen ment nyugdíjba 1979-ben. – A szerk.], aki ennek a kerületnek volt az evangélikus lelkes, műfordító is volt. Ő juttatott aztán engem kézen-közön... – de ez már később történt, addig még sok minden történt, amíg én a Danhauserhez fordultam segítségért. Először elmentem univerzális cselédnek egy orvoshoz a körúton. Bocsnat! Háztartási alkalmazott a kommunizmusban. Mert azt kerestek.

Fölhívtam őket telefonon, és mondtam, hogy én vállalnám. Volt a fiamnál egypár évvel idősebb lányuk, Marika, és volt egy rendelőjük. Én ott hármass szerepet töltöttem be. Reggel, amikor odamentem, akkor takarítottam, mert éppen otthagyták őket a háztartási alkalmazott. Az én régi lakásomhoz képest borzasztó kicsinek tűnt ez a lakás, ami persze nem volt olyan nagyon kicsi. Főzőm is kellett, de abban segített az orvos felesége. Ez a doktor megelőzte a korát: természetgyógyász volt. Én embert, orvost, orvosprofesszort annyit keresni nem láttam még, mint

amennyit ő keresett. Ha nem lettem volna olyan szorult helyzetben, akkor följelentem azért a kóklerségért, amit művelt. Szerintem soha életében nem látott egyetemet. Természetgyógyász! Délután át kellett vennem az asszisztensnői helyet a rendelőben. Ha voltak külföldi páciensek, akkor tolmácsoltam. Nagyon sokféle munka volt, de evvel az égadta világon senki sem törődött. Nem fizettek sokat, de én nagyon kevésből meg tudok lenni. Én annyiból vagyok meg mindig, amennyi van.

Pontosan nem tudom, meddig voltam ott, de nem túl sokáig. Az a kislány olyan goromba volt, és olyan kellemetlen! Elvittem sétálni, angol nyelvre kellett oktatnom, de nem volt hajlandó utánam mondani azt, amit én mondtam neki. Akkor alakult ki bennem a gyermeknyelvoktatásnak a módszertana, mert ezt mondjuk, a londoni egyetemen nem tanították. Nagyon nem szerettem ott lenni. Rendkívül rossz, beképzelt úrgazdagok voltak, ami nálam nem volt kifejezetten szimpatikus.

1948-ban lett ennek vége. A sors kiszámíthatatlan. Mert engem ott egy idős hölgy észrevett. Valószínűleg a rendelőben. Hogy miért vett észre, azt én nem tudom. És amikor egyszer mentem haza, odajött hozzám, és azt mondta: „Gerő néni vagyok. Ráér egy kicsit most, kisasszony?” Ő engem a Marika kisasszonyának vélt. Mondtam, hát én sietek haza, mert ott van a gyerek. Azt mondja: „Én is egy gyerekről szeretnék magával beszélni. Olaszországból megérkezett a lányom a kislányával, szeretném, ha megnézné. Úgy tudom, hogy maga jó angolos.” Az isten áldja meg ezt a nőt! A lánya, akinek olasz férje volt, egy tündéri, helyes tízéves kislánnyal érkezett a szüleihez látogatóba, ameddig a férje az utat Amerikába kitaposta. Tudták, hogy tanár vagyok – honnan szedték az értesítéseiket, nem tudom –, megkértek arra, hogy legyek olyan szíves, a gyerek már beszél angolul, készítsem elő az amerikai iskola harmadik osztályos anyagára.

Magam állítottam össze egy olyan aranyos gyerekekkel, mint amilyen az a Verika volt. Gerő néni foglalkozása fűző és melltartó készítése volt a körúton. Én még olyan jólelkű, rendes, egyszerű zsidó asszonyt nem ismertem. Rengeteget dolgozott, és rengeteget foglalkozott a gyerekekkel. Neki többet kellett volna foglalkoznia az üzlettel, mint hogy egy amerikai elemi iskolának az anyagával bajlódjon. A másik nagy baj az volt, hogy nem tudott angolul. Én viszont megszabadultam a kínzóimtól.

Szerettem volna jó cselédként, tisztességesen elmenni, elköszönni, és megköszönni a munkát és a lehetőséget, hogy dolgozhattam, de hát nem engedték meg. Amikor először nem mentem el hozzájuk, hanem a Gerőékhez tértem be, akkor átjött az asszonyom, és olyan patáliát csapott, hogy az nem igaz. Ha nem a Gerő néni van ott, aki nagyon békés és okos, kiegyensúlyozott asszony volt, aki szintén átment egyen s más, akkor abból véres verekedés vagy pedig büntetendő cselekmény lesz. De ő szépen kitessékelte az udvari lakásából, ahol élt a férjével, akinek rendkívül súlyos asztmája volt, Verikával és a lányával.

Nagyon sok szeretettel gondolok erre az egész családra. Egyszerű emberek voltak, de nagyon becsületesek, jószívűek, és a gyerek is igen jól volt nevelve. Engedelmes volt, de nem a buta engedelmes. Tulajdonképpen majdhogynem rokoni szeretetet éreztem ez iránt a kislány iránt, aki olyan könnyen tanult, és aki úgy zongorázott, mint egy tündér. Később, mint hallottam, jó nevű zongorista lett, a neve Verika Mazole volt. Őnáluk maradtam addig, ameddig meg nem jöttek az iratok és az útlevelek, és az amerikai követségen meg nem nézték, hogy Verika tud-e angolul, és megállapították, hogy folyékonyan beszél. Még sikerélményem is volt. Ők elindultak Amerikába, én pedig megint tűnődtem, hogyan tovább.

A barátság, amíg megvolt a nagymama, Gerő néni, továbbra is megmaradt. Még lakást is szerzett nekem a Margit hídnál, az Újlipótvárosban, a legelső ház volt, ami három utcára nézett, a Pozsonyi útra, a Katona József utcára és a Duna-partra. Egyszobás, leválasztott lakás volt. Budapestnek tulajdonképpen ez egy szép része, de én ott nem tudtam aludni, mert akkor építették újjá a Margit hidat, és éjjel-nappal kalapáltak. El is jöttem onnan. Akkor nagyon megbetegedtem, a szokásos vesegyulladás már aktuális volt. Bekerültem a klinikára, mert az orvosi kapcsolataim azért megvoltak, a Babics professzorhoz, aki egy hét alatt talpra állított. Ezt lerázva, körülnéztem, hogyan tovább. A fiam még az intézetben volt.

Akkor föltűnt a látóhatáron a leendő második férjem. A Svéd Vöröskereszt egyik munkatársa jött Magyarországra, akinek rokonai voltak itt, a Pothorszky család, akik a Márvány utcában laktak. Meghívtak. Fodor Pista vitt engem oda, akivel olyan félig-meddig pajtási viszonyban voltam. Apja zsidó volt, és elvette a Pothorszky középnemesnek a lányát. Édesanyja, Lilla néni egy gyakorló iskolának volt a tanítónője, nagyon helyes, kedves nő – és evangélikus. A fia a továbbiakban órá bízott és a nagynénjére. Átmenetileg náluk laktam.

Ennél a családnál ismertem meg Lacit. Nem volt zsidó. (Nekem az életben csak egy fél zsidó gavallérom volt.) Itt lakott fönt, és Budapest főpolgármesterének az unokája volt. A zsidók kerültek, mint a belpoklost. Laci akkor került ki két és fél év után a kórházból. A háborús sérüléseinek következtében az egyik lába jóval rövidebb lett, mint a másik. Negyvenkilenc darabra tört el. Úgyhogy egy életre megnyomorodott. Egy akna robbant előttük Aradnál. Fölhozták Pestre, mert itt volt egy speciális klinika, amelyik foglalkozott az ilyen súlyos törésekkel, úgyhogy két évig feküdt ott, mire összeoperáltak neki egy sarkat. Összerakták nagyon jól. Csak egy életen át fájt neki. Amíg élt, addig fájt. Tüdőlövése is volt, de azt meg tudták gyógyítani.

Laci 1911-ben született, Budapesten. Édesapjának a képe itt látható a falon. Igen jó nevű festőművész volt, Münchenben tanult, a müncheni iskolához tartozott. Laci a Műegyetemet végezte el, a gépészmérnöki karra járt. Egyetem után vonult be katonának, mert nem tudott elhelyezkedni. Pedig nem volt zsidó, de ő sem tudott elhelyezkedni. Repülő szeretett volna lenni, de az édesanyja a kapcsolataival kijárta, hogy nem lett repülő, mert félt, hogy lezuhan a fia. Így lett harckocsizó. Budapesten kapta a kiképzést. Az egyenruhás fényképén látható, hogy nagyon hamar már nemcsak egyszerű önkéntes volt, hanem őrzető, ha igaz, két csillagja volt.

Akkor küldték ki a frontra, amikor már teljesen felesleges volt. Nevezetesen, harckocsizni a Kárpátokba! Jó katona volt. Egyszerűen a harckocsi érdekelte. És néhány szó a harckocsiról, mert arról én is tudok. Győrben állították elő. A Győri Vagon- és Gépgyárban, akkor így nevezték, ami később Messerschmitt gyár lett, most pedig Audi. A harckocsi hernyótalpainak a feltalálója egy győri technikus volt, mert a képzettsége technikus volt, a tudása pedig ötven mérnöké. Győrben tőlünk nem messze volt az a műhely, ahol kályhától kezdve mindent gyártottak. Innen került át az a technikus az akkor már a honvédelmihez tartozó katonai üzembe, és ott csinálta meg azokat hernyótalpakokat, amik a harckocsit harckocsivá tették. Winkler Dezsőnek hívták [*Winkler Dezső (1901–1985) – okleveles gépészmérnök (Brünn, 1925) volt. 1925–36 között a győri Magyar Vagon- és Gépgyárban konstruktőr, 1936–48 között az autóosztály vezető főmérnöke. Nevéhez fűződik a Botond katonai teherjárom gépkocsi kifejlesztése. 1938 szeptemberében kezdődött meg a gyártása (MÉL). (A MÉL szerint ugyan Winkler Dezsőt 1944–45-ben Németországba deportálták, de az izraeli kormány hivatalos honlapján olvashatók szerint a gyár igazgatója, Pattantyús-Ábrahám Imre*

„1944-ben a győri rakodópályán álló vonatról levett két mérnökcsaládot. Az egyik Winkler Dezső, az Autógyár tervezési főmérnöke volt. Feleségét és csecsemő kisfiát is sikerült a vagonból kimentenie. ... A németekkel folytatott tárgyalások nyomán Pattantyús-Ábrahám Imrének mind Winkler Dezsőt, mind Lengyel Józsefet 1945 februárjáig sikerült vezető állásában megtartania” / budapest.mfa.gov.il/mfm/web/main/document.asp /). (Egyébként a Botond nem hernyótalpas volt, a hernyótalpat pedig még a 19. században találta föl egy orosz feltaláló. F. L.-né emlékeiben valószínűleg kissé összezsúsztak a 60-70 évvel ezelőtti történések: a Vagon- és Gépgyár valóban gyártott hernyótalpas harckocsikat, de ezek kifejlesztése nem Winkler nevéhez fűződik, a Turán harckocsik Skoda-licenc alapján készültek.) – A szerk.].

Egyszer Laci édesanyja és az első felesége látogatóban voltak a Márvány utcában, a rokonaiknál. Egyébként kint laktak Pestszentlőrincen. Pár más családtaggal összezsúfolódva egy autóban próbáltak Pestre átjutni, mert ott már bent voltak az oroszok. Menekültek haza, amikor is fölrobbantották alattuk a Margit hidat [1944. november 4-én robbant föl az aláaknázott Margit híd baleset következtében. – A szerk.]. Az édesanyja meghalt, a felesége még ki tudott úszni valahogy, kimentették, hogy röviddel azután egy autóbaleset áldozata legyen.

Amikor a családjával ez a tragédia történt, akkor ő a klinikán feküdt. Nem is volt tudomása arról, hogy milyen katasztrófa történt. Már nem harcolt a hazáért, bent feküdt a Belgyógyászati Klinikán tüdőlövéssel. Egész szépen gyógyult. Amikor a légiriadó volt, hordágyon le akarták vinni az óvóhelyre. A közelben robbant valami, leejtették a betegszállítók, ki merre látott, arra menekült, mert záporoztak a bombák. Neki csak egy baja történt, hogy szétjött a tüdőlövéses sebe, és eltört a lapockája. Aztán, amikor vége volt a riadónak, összeszedték darabjaiból.

Anyai nagyapja mezőgazdász volt, a Batthyány család birtokainak a jószágigazgatója [lásd: birtokkezelés], a Balaton mellett, az északi parton. Soha nem tudom megjegyezni annak a helynek a nevét, pedig tündérien szép két kastély volt ott: a Fekete kastély és a Nagy Felső kastély [Egy, a feketére festett ajtóiról és ablakairól elnevezett Fekete kastély, mely egykor a Nedeczky család tulajdonában volt, Balatonederics mellett található. – A szerk.]. Jól végezte a dolgát. Amikor Batthyányt halálra ítélték, ő vitte be neki az újabb halált, a mérget az ezüst kannában. Ez a valós történet. Annyiszor és annyi mindenkinek tulajdonították ezt! Hát a jószágigazgatója volt [Gróf Batthyány Lajos (1807–1849) az első felelős magyar miniszterelnök 1948–49-ben. Haynauék halálra ítélték. Sikertelen öngyilkossági kísérlete másnapján, október 6-án kivégezték. – A szerk.].

A nagypapa vezetéknévét tudom csak, Iliás, de nem tudom, hogy ő volt-e a Sándor vagy az István. A férjem nem ment soha semminek utána, de mielőtt halálosan megbetegedett, akkor mondta, hogy jó lenne mégis utánanézni az iratoknak. Mert nagyon sok irata volt, de ezekig nem jutott el. Ebben bizonyos fokig én is hibás vagyok, mert allergiás vagyok a családtörténetekre. Azt szoktam mondani, hogy mindenki az, aki. Hogy a nagypapám vagy az ükapám mi volt, az nem az én érdemem. Úgyis kiderül belőlem.

Tehát megismerkedtünk a Márvány utcában. Nyolc évvel volt idősebb nálam. Nem volt ez nagy szerelem, talán az ő részéről eleinte igen. Ez egy békés pajtási viszony volt. Mind a ketten súlyosan sérültek voltunk. Sőt, mind a hárman, akik ebben szereplők vagyunk – hiszen a fiam is, akit sajátjaként imádott, első házasságából gyereke nem született –, mind a hárman súlyosan sérültek voltunk. Még akkor is, ha én ezt akkor, amikor történt, szinte „nevetve” viseltem. Sokkal később, sokkal, de sokkal később fogtam fel azt, hogy velem mi minden történt.

1949. március másodikán házasodtunk össze. Ugyanott, ahol az előző esküvőm volt. Ugyanolyan csendesen, mint az első. Nem is igen volt már a férjemnek élő rokona, a szülei meghaltak. Az édesapja sajnos nagyon korán meghalt, ugyanolyan halállal, mint az első férjem. Hazajött a feleségével egy sétáról, és azt mondta: „Csinálnál nekem egy hagymasalátát?” – „Hát persze.” Kiment a konyhába. Tündérien szép asszony volt a férjemnek az édesanyja. Kiment a konyhába, csinált egy hagymasalátát, bevitte neki, holtan találta a székek mellett. Infarktus. Akkor egy nagyon nehéz idő következett, mert volt egy fiatalabb öccse Lacinak, aki meglehetősen semmirevaló valaki volt. Elvett egy soroksári sváb lányt, aki sehogyan sem illett bele a családba. Egy lehetetlen dolog volt, mert a kisebbségi érzéstől a menyük olyan ellenségessé vált, hogy úgyszólván megbontotta a családi életet.

A fiam még a Sztehlóban volt. Amikor államosították a Sztehlo intézetet, avval együtt az emberséget is pofon vágták. Úgy megverték a fiamat első elemista korában, amikor az állami tanító úr bejött az osztályba, mert nem szépen írta valamelyik betűt, hogy amikor én este meglátogattam, kék-zöld foltok voltak az arcán és karikák a szeme körül. Bementem a tanító úrhoz, megmondtam, ki vagyok, és azt, hogy elegem volt a verekedésből, elegem volt a durvaságból, nem engedem a gyermek életét tönkretenni. Hogy lehet így megütni egy gyereket, hogy karikás lesz a szeme tőle és kék-zöld foltok az arcán! És egyáltalán, mi jögon üti meg az arcát valakinek!? Azonnal kihoztam.

Nagyon nehezen jutottunk lakáshoz. Az én káderlapom igazán nem arról árulkodott, hogy szegény voltam. Aztán megtanítottak a szegénységre. Az első lakásunk Soroksáron egy parasztházikóban volt, ahol karácsony tiszteletére kiesett a fal, és ott kellett valakit szerezni, mert nekünk nem volt gyakorlatunk agyagfalverésben. Összes komfortunk egy lavór volt.

Másik lakás úgy lett, hogy már nem bírtam a Soroksárról való naponta utazást, plusz a háztartást, plusz a gyerekkel való foglalkozást. Először albérleti szobát találtunk, mégpedig ide nagyon közel, a posta melletti nagy bérházban. Egy tágas albérleti szobát, és a megmaradt, beraktározott bútoraimból bizony szépen be is rendezkedtünk. Akkor még többen voltunk, nemcsak mi hárman, hanem a férjemnek a patikus nagynénje is velünk lakott, mert kibombázták. Hát nem volt könnyű. Miután a munkám megsokasodott, és nem volt megfelelő helyiség, fürdőszoba vagy olyan, ahol nagymosást lehetett volna rendezni, egy mosónő után kellett néznem. És ezzel megindult a lakásszerzési lehetőség is. A mosónő férje felelős személy volt: rendőr. Amikor panaszkodtam, hogy milyen drága ez a lakás, és milyen nehéz négy embernek, akiknek teljesen különböző a foglalkozásuk, a koruk, a nemük, mondta, nem baj, ő tud egy lakást.

Nem mondom meg, hogy hol. Meglett. Ámde valamilyen könnyező gomba támadta meg a lakás fa részeit, úgyhogy kiesett az ajtó a tokból. Lakhatatlan lett, és helyette kaptuk ezt a lakást, ahol most is lakom. Ide is még négyen költöztünk, de nem sokkal később a nagynéni meghalt. Akkor hárman maradtunk.

A férjem műszaki egyetemet végzett, most nagyon is elismert és politikai létfontosságú dolgokkal foglalkozott: olajkutatás, mélyfúrás. A [Nagy]Kanizsa melletti Lispén indult el ez a munka először a Mazalán Pali bácsival, és azután egészen a nyugdíjba meneteléig tartott [Mazalán Pál (1891–1959) – bányamérnök, geofizikus és hidrogeológus, 1920-tól a nagyalföldi és dunántúli kutatófúrásokat irányította, melyek a Nagykanizsa melletti lispei olajmező feltárására vezettek (MÉL). – A szerk.].

Sokat utazott vidékre, sokat utazott Szegedre, ahol is az akkori időkben többször figyelmeztetett, hogy „Innen csak pakura fog jönni”. Nem sok foganatja volt a figyelmeztetésnek. Ebben a szakmában dolgozott, mondhatom, hogy majdnem haláláig, tehát a nyugdíjba meneteléig, ami szintén túlment a hivatalos korhatáron, hetvenéves koráig. Először Olajtervnek, azután Molnak hívták a céget. Nagyon kedvelték, szerették. Rendkívül felelős munka volt az övé, és nagyon szerette.

Az én munkámmal egyszer került kapcsolatba, amikor egy mélyfúró berendezésnek a többnyelvű leírását kellett lefordítanom. Nem nyelvi problémám volt, hanem meg kellett előbb tanulnom, hogy mi mire való. Meg kellett tanulnom a mélyfúrást, ami nekem teljesen idegen volt, csak hallottam, hogy van ilyen.

Egyszer a férjemnek egy másik állást is ajánlottak. Ez az állás Afrikában lett volna, ahol vannak területek, ahol egyáltalán nincs ivóvíz, csak tengervíz. Ott kellett volna a dzsungelben édes vizet kutatni. Mondtam neki, hogy ő elmehet, én maradok. Nem bírom a hőséget, és a dzsungelre sem vagyok kíváncsi. Rettenetes körülmények között dolgoztak ott – megérdeklődtem, iszonyú nehéz körülmények között éltek, azt kellett kibírni. Meg a betegségeket, amiket óhatatlanul megszerzett az ember. Anyagilag persze mindent megkaptak.

Oda nem mentünk, de nem maradt itthon, hanem elment az olajos keleti országokba, mégpedig, jöllehet, ő nem volt zsidó, de Palesztinába hívták [*Ekkor már nyilván Izrael Államról van szó, amely 1948-ban alakult meg, Palesztina brit mandátum 1920–1948 között létezett. – A szerk.*] avval, hogy egy jó mérnök mindenütt elkel, függetlenül attól, milyen származású. Nem vagyunk náci. Oda egyedül ment, de rövid ideig tartott ez a munka, mert megbetegedett, és haza kellett hozni. Akkor kezdődtek a szívpanaszai. Súlyos szívpanaszai voltak, három infarktusa. Annyit még a dollár sem ért meg, mint az élet.

A férjem rendkívül csendes, de tulajdonképpen nagyon bölcs ember volt. Rengeteget olvasott. Nem volt olyan robbanékony, mint néha én, hanem békésen viselte az igát, és azt a történelmi szerepet, ami órájuk jellemző volt, hogy a középosztálynak ezt a részét gyökeresen ki akarják irtani. Akinek ilyen tehetséges volt az apja... És ő szintén nagyon tehetséges volt. Kétkezes volt, bal és jobb kézzel egyformán dolgozott. Soha életemben nem láttam még ilyet, amikor egy vázát rajzolt nekem egyszerre a két kezével. Ha a műszaki rajznál párhuzamos vonalat húzott, akkor megfogta a két ceruzát vagy tollat, így húzta meg a vonalat, és azon nem kellett a világon semmit sem igazítani.

Mindkét féltekéje egyformán működött. Nagyon ritka. Egyébként a gyakorlati, a mindennapi életben kifejezetten balkezes volt. Sokat rajzolt, sőt, nagyon szépen festett is, nagy kár volt a Műegyetemre mennie, inkább festészettel kellett volna foglalkoznia. Egyszer francia vendégeim voltak a bátyám révén, kérdeztem, hogy minek örülnének emlékül, amit elvisznek Magyarországról. Françoise végignézett mindent, majd azt mondta: „Ha nem kérek túlságosan nagyot, akkor ezt szeretném.” És rámutatott egy akvarellre, amit Laci festett nekem.

Vele békésen teltek a hétköznapiak. Akkor jött egy rövid szakasz az életemben, amikor harmonikusan lehetett együtt dolgozni, együtt építeni – ha szabad így kifejezni – a nem létező jövőt. Ez mikor volt? Amikor megnyugodtak egy kicsit a viszonyok, és úgy nézett ki, hogy elrendeződik az életünk. Most lesz az évforduló nem sokára. 1956 októberében már tűnődtünk,

hogy kellene venni egy kocsit. Egy állami alkalmazott az beskatulyázott, az köztisztviselő. Mert egyébként ugye abban az időben magánszféra nem volt, vállalkozási lehetőség egyáltalán nem volt. Én voltam az, akinek nagyobb lehetősége volt. Én voltam a szabadabb kettőnk közül, és gondoltam, egyszer eljön az idő, amikor tágabb lehetőségeim lesznek, és nem kell így kuporgatni, és úgy lehet majd élni, mint otthon – Győrben. Itt volt az örökös visszatérés az otthonra. Hát az az idő az én életemben már nem jön el.

1956. Ez szomorú is, meg nevetséges is. Én még mindig nem voltam a saját szakmámban. Egy háziipari szövetkezetnél dolgoztam. Akkor éppen a saját gyárunkban szerzett ismereteimet vettem elő, ennek nagyon jó hasznát vettem. A szövetkezet mindenféle textiláruval foglalkozott a zsebkendőktől az ágyneművászonon keresztül a férfiingig. Én a férjem jó barátja révén mint angol fordító kerültem ide. Soha egy árva angol szó ott el nem hangzott. Annál nagyobb disznóságok voltak. De én annyira nem ismertem az embereket, és annyira jóhiszemű voltam, hogy nem is vettem észre, amíg nem figyelmeztettek. Azt hittem, hogy nagyon jól megy az üzlet, csak aztán egyre lejjebb csúsztuk. Szóval itt dolgoztam, ez pedig az Aulich utcában volt. Nagyban meóztam, a raktárt rendeztem, mert leltárra készültünk. Egyszer csak beállított a férjem, és azt mondta: „Most azonnal gyere, de azonnal! Hát mit csinálsz te még itt?”

Már délután volt, és még nem voltunk készen. Az én békés, csendes, halk férjem magából kikelve rontott be újra: „Meddig álljak még itt, mit csináltok, meg vagytok örülve?” Mondom: „Úgy látszik, mi nem, mert végezzük a dolgunkat. De nem tudom, mi az a nagy dolog, ami téged így kihoz a sodrodból.” – „Hát nem tudod, hogy mi van a Kossuth téren? Itt van ötháznyira tőled! Azonnal gyere, mert nincs közlekedés. Gyalog kell haza fölmászni a Mártonhegyi útra.”

Gondoltam, most már én is megnézem magamnak, mi van a Kossuth téren. Amikor odaértünk, már égtek az újságok. A „Szabad Nép”-ek. Meg kell mondjam, hogy impozáns látvány volt. De még mindig semmi rosszra nem gondoltam. Akkor a férjem megszólalt: „Nem lesz jó itt álldigálni, gyerünk tovább! Légy szíves, menj oda a korláthoz!” Odamentem a korláthoz, és rémületemre ávós [lásd még: ÁVH] autók rohantak be. Visszamentem, és az első szavam volt: „Hol a gyerek?” Átgyalogoltunk Budára, föl a hegyre – és a fiúnak se híre, se hamva. Már rég otthon kellett volna lennie az iskolából.

„Ahogy én ezt a gyereket ismerem! Gyerünk vissza!” Ő a rossz lábával még egyszer le, gyalog. A Kossuth tér már részben a pokol feneke volt, részben pedig már elhagyatott. Megkérdeztünk mindenkit, hogy merre mentek el a többiek. És akkor mondták, hogy a Pártház elé, a Köztársaság térre. Hogy az iskolások is oda mentek. El, gyalog a Köztársaság térre. Rövidre fogom a történetet. Férjemnek, hála istennek, sokkal jobb szeme volt, mint nekem. Abban az örült káoszban egy kisfiú lódenkabátban rohant, az övét elkapta – és ő a mi fiunk volt.

Fogta, és nem engedte el a kezét meg a karját, két kézzel fogta, mert vissza akart menni, hogy hát ez nagy hepaj, ugye, mondta ő. Akkor engem kerestek és megtaláltak, aztán békésen hazatértünk. Mondtam: „Én most annyira fáradt vagyok, egyetek, ott van minden, én megfürdöm, és lefekszem, mert reggel fél öt óta semmi mást nem csinállok, csak megyek vagy dolgozom.” Olyan fáradt voltam, hogy beszélni alig tudtam.

„Hol a gyerek?” Abban a percben, hogy meglett a gyerek, megnyugodtam, és semmire nem gondoltam, ami közben történhetett vagy történt. Később tudtam meg. Addigra ki is aludtam

magam, és az egész olyan valószínűtlennek tűnt nekem. Születésnap vendégeket vártunk, nekiálltam készülődni. Addig a férjem faggatta a gyereket, hogy hol járt, és hogy került ő oda, ahova került. Ő másképp értékelte a dolgokat, mint én. Én valami zűrzavarnak véltem, és nem tulajdonítottam neki különösebb fontosságot. Hát nem volt igazam.

A fiunkat és az egész osztályt a történelemtanáruk vitte ki először a Bem térre. És miután egy nagyon-nagyon szép kisfiú volt, fölrakták a Bem szoborra, és ő tartotta a zászlót, amit a kezébe nyomtak. Nagyon tetszett neki, hogy ő fogja a lyukas zászlót. Én csak fényképen láttam. Ez nem sajtófénykép lett, ez az 56-os események fehér könyvének anyagában van benne. Igen, igen. Úgyhogy két évig reszkettem miatta. Nyolcadikos volt.

Az akkori Olajterv sofőrje lakott alattunk. Míg én sütöttem-főztem, addig a fiam lement hozzájuk, mert a sofőr gyereke nagyon jó barátja volt. Elkötötték az Olajterv kocsiját a garázból, hogy megnézzék, mi is van a városban. A srác nagyon jól vezetett. Az apját meg a frász törte ki, mert a vezér autóját vitték el, és vasárnap volt.

Elindult a teherautóval megkeresni őket, mert hát ő felelt a kocsióért. Direkt azért hozták föl a kocsit, hogy ne legyen a főnök háza előtt. Még a Moszkva téren, a Ganz sarkánál elcsípte a két mihasznát, visszafordította, és takarodó volt haza. Ezek után bezártuk a fiút. Nálunk nem lövöldöztek. Ott csak egypár orosz katona volt, de azok is normálisan viselkedtek, azt kérdezték, hol a tenger.

Amit én kiálltam és végignéztem onnan! Panoráma az volt, mert a Mártonhegyi úti lakás ablakából végignéztem a lövöldözést, és mindig azt számolgattam, hogy most melyik ismerősömet, melyik barátomat lövik. Én a háziasszonyi teendőimet láttam el, és egyre aggasztóbbnak tűnt a dolog. Huszonhatodikán kellett volna megkapnunk a vállalat által kiutalt tüzelőt, de nem jött meg, nem tudtunk befűteni. Amikor kezdett sötétedni, kinéztem a Gellért-hegy felé. Azt hittem, meg tudom fogni a kezemmel, olyan tisztán látszott: jöttek fölfelé a Gellért-hegy oldalában végig, mint a kígyók, az orosz tankok. Azt hittem, rosszul látok. Sötét volt, a város sötét volt, a tankok viszont világítottak. És a sötét árnyékuk kirajzolódott a maguk által kivilágított háttéren. Ennyit arról az estéről.

Hétfőn már nem tudtam bemenni dolgozni, mert nagyban állt a bál, lövöldöztek itt, lövöldöztek ott, lövöldöztek amott. Előttünk úgy terült el az egész, mint egy kiterített térkép. A Lajos Iván jóslata jutott eszembe, amit abban a bizonyos fehér könyvében nagyon jól és szépen megírt, amiben megjósolta, hogy vesztésre vagyunk ítélve – s ami miatt Dachaubá került [*Lásd a korábbi jegyzetet. – A szerk.*].

Meg kell mondjam, „a majd meglátjuk” volt az első benyomásom. „Majd meglátjuk, hogy ebből a nagy felhevülésből mi lesz.” Nem hiszek a nagy fölhevülésekben. Világéletemben demokratikusan gondolkoztam, nem forradalmakban.

Én nem akartam, hogy megint forogni kezdjen körülöttem a világ, amikor végre valahára egy kis békesség volt. Volt állásom, tudtam dolgozni, megbecsültek, rendesek voltak hozzám – úgy szerettem volna egy kicsit nyugodtan, izgalmak nélkül élni. Közel voltak még azok a szörnyű évek. Valahogy nem akartam elhinni az egészet, úgy toltam el magamtól. Másnap már valamivel nyugodtabb körülmények között beszélgettünk róla.

A családban soha nem voltak nagy vitáink, de én akkor azt mondtam, menjünk el, ők pedig – a férjem és a fiam – nem akartak jönni. Ezen összevesztünk, életünkben először.

Azért a férjem írt a barátjának, Haltenberger Gyulának Amerikába, egy másik barátja meg az amerikai követségen volt sofőr, így eljutott a levél. Egykorúak voltak, együtt nőttek fel, együtt játszottak a Sashegyen. Haltenberger Gyula a Szeleczky Zita férje volt [*Szeleczky Zita (1915–1999) – színésznő, 1945-ben elhagyta az országot, a Népbíróság elítélte háborús magatartása miatt. 1948-ban Argentínába költözött, majd 1962-ben az USA-ba költözött (Magyar Színházművészeti Lexikon). – A szerk.*], kivitte magával azt a tehetségtelen libát. Azt kérdezte Laci, hogy miután ő olajjal foglalkozik, tud-e neki segíteni, hogy kijusson Amerikába. Nem is tudom, milyen csoda volt az, hogy ez a levél azonnal kijutott Amerikába, és válasz is érkezett, hogy várlak benneteket, a fiúnak az egyetemi hely biztosítva van. Persze itt még általánosba járt, de Amerikában a nagy egyetemekre már születéskor íratják be a gyereket. Úgy, mint Angliában.

Haltenberger Gyula rendkívül okos, sok nyelvet beszélő ember volt. Lacinak külön írt, és nem érdeklődött az iránt, hogy került ez a gyerek hozzá, mert nagyon jól nevelt volt. Azt írta, hogy „Azt azonban meg kell mondanom neked, hogy csak akkor gyere, ha tudsz angolul”. Nekem van egy gyerekem, és volt egy férjem, akik mellettem semmilyen nyelvet, angolul sem tanultak meg, mert megtagadták a tanulást. Azt mondták, tanultak ők már eleget, egyetemet végeztek, hány évig akarom, hogy még tanuljanak, örökké csak tanuljanak. Erre nekem nem volt mit válaszolni. Nem? Hát nem. Akkor én is maradok. Ezzel az ügyet elintéztam magamban.

Ezek után a férjem egyszerűen hátat fordított mindenféle beszélgetésnek 1956-ról. Azt mondta, ennyire elveszett ügybe, ennyire halálra ítélt dologba, ami már a kezdet kezdetétől látszott, attól a perctől, hogy a „Fölszállott a páva”-t végighallgattuk – nem is tudom, melyik színész mondta, gyönyörűen szavalta [*A „Nemzeti dal”-t szavalta el 1956. október 23-án a Petőfi-szobornál Sinkovits Imre, emiatt évekre száműzték a Nemzeti Színházból. – A szerk.*] –, ebbe mi nem avatkozunk bele, ez ugyan a mi sorsunk, de nem a mi ügyletünk. Ez volt a véleménye. „Nem is akarok róla hallani!” Pontosan tudta, mi fog történni.

Ezután kórházba kerültem, akkor fedezték föl a strómámat, amit később megműtöttek, meg is bénult a légzőidegem. De visszahoztak erre a világra, csak egy kicsit rekedten. A munkát illetően nagyon nagy szerencsém volt, mert akkor a Szövetkezetügyi Minisztérium átalakult Külkereskedelmi Minisztériummá [*Föltehetően valamilyen más minisztériumi átszervezés zajlott ekkor, mert az 1945-ben létrehozott Kereskedelmi és Szövetkezetügyi Minisztériumot az 1949. évi XV. tv.-nyel szüntették meg, illetve bontották szét Belkereskedelmi és Külkereskedelmi Minisztériumra. – A szerk.*]. A szövetkezetügyinek már előtte fordítgattam. A külkereskedelmi pedig egy oktatási részleget hozott létre, ahova nyelvtanárokat keresett, és mint ilyen, bekerültem angol-német szakosnak. A többszöri átszervezés után is kormányzati szintű nyelvvoktatás folyt itt. Egészen négy évvel ezelőttig, nyolcvannégy éves koromig itt dolgoztam. A végén már csak dolgozgattam, mert a nagyszerűen megszervezett és kitűnően működő tanfolyamok működtek, működnek. Egymás után folytatódtak a tanfolyamok, vagy kezdődtek újak. Sikerült ezt megmagyaráznom a nagyon értelmes főnökömnek, akivel baráti kapcsolatunk volt. Úgy, mint az angol rendszerben, hogy nincs leállás az iskolában, az oktatásnál vagy az egyetemen, más a szünetbeosztás, fontos az oktatás rentabilitása, és nem tartanak fönn egy épületet nyáron azért, hogy takarítsák, vagy pedig hogy beporosodjon.

A munka nagyon szépen és nagyon hatékonyan ment. Egyre több és több, egyre nagyobb és nagyobb helyiségeket kellett bérelnünk, hogy a tanfolyamokat elhelyezzük, amit én maximum tizenkét főre javasoltam. És külön volt egy úgynevezett kiemelt réteg, a vezető politikusoknak az oktatása. Nemcsak a tananyagot állítottam össze, személyesen is tanítottam.

Azután már csak inkább barátságból vagy szívésségből vállaltam olyan munkát, amit szeretek. Ez nem azt jelenti, hogy könnyű munkát vállaltam, hanem csak olyat, ami ilyen vagy olyan szempontból nagyon érdekelt.

A fiam az általános iskolát a Sztehlóéknál kezdte, de mint meséltem, az államosításkor a tanító megütötte, és akkor azonnal elhoztam onnan. Ezután az első osztályt a Németvölgyi úti iskolában járta, de ott olyan tömeg volt, hogy nem fértek be az osztályba, és akkor egy barakk iskolát építettek. Ott végezte el a nyolc osztályt. Onnan aztán ugyanabba a középiskolába került, ahol a férjem mindenkit ismert, mert ő is abba járt. Ez a mostani Petőfi Gimnázium, ami azelőtt a Werbőczy volt.

Itt egy picit álljunk meg, mert itt a pedagógus beszél, nem az anya. Amikor elvégezte az általános iskolát [1957], kitalálta, hogy elmegy dolgozni, mert egy csomóan elmentek tőlük, akkor már lehetett kocsmába menni abból a pénzből, amit kerestek. Ez volt az általános felfogása az osztálynak. Ezt mint kortünetet mesélem csak el. Én ezt az ötletet elvettem. Azt mondtam: „Tovább fogsz tanulni, mert az ember annyit ér, amennyit tud. De ha mindenáron fizikai munkával akarod megkeresni a kenyered, nekem semmi kifogásom nincs ellene, csak egy kikötésem van, ezerkétszáz forintnál kevesebért nem engedlek el. Ha olyan állást tudsz nekem három nap alatt vagy egy hét alatt keríteni, ahogy mondtad, hogy az iskolatársad ezerháromszáz forintot keres havonta, és még borraivalót is, mehetsz. Egy hetet adok, hogy munkát keress.”

Miután nyári szünet volt, az én fiam vidáman elindult állást keresni, aztán kevésbé vidáman közölte, hogy nem sikerült, várva azt, hogy azt mondjam, hogy majd én elintézem. Mondtam: „Hát kisfiam, akkor pedig megtanulod azt, amire annyira vágytál, hogy milyen a fizikai munka, és hogyan fizetik. Elmész a Siófoki Állami Gazdaságba, hogy megismerkedj a mezőgazdasági munkával.” Mert nekünk volt még egy, minek nevezzem, „földbirtokunk” is, egy majorság, azt is vezetni kell valakinek, de ahhoz, hogy vezesse, meg kell tanulnia a kezdet kezdetétől. Volt egy nagyon jó kapcsolata a férjemnek, egy iskolatársa a Mezőgazdasági Minisztériumban. Mikor meghallotta a tervemet, azt mondta: „Mondja, maga parasztot akar csinálni a fiából?” Mondtam: „Nem, csak meg kell tanulnia, hogy mi az a munka.” Megkértem, helyezze el nagyon kemény munkára valamelyik állami gazdaságnál, hadd tudja meg az a fiú, aki bársony rekamién fekszik, hogy milyen egy mezőgazdasági munkásnak az élete és az életformája. Semmiféle családi kapcsolatról nem beszélünk, kikérem magamnak, nem protekciós gyerek, hanem sztehlós gyerek, és nagyon kérem, ezt tartsa szem előtt. Ne szóljon ott senkinek, mert a munkások utálni fogják, a vezetőknek meg teher lesz. Kivételesen ez a beképzelt majom szót is fogadott.

Elutazott a fiú a szokásos kivasalt holmijaival, bőrönddel. Egy hét múlva kaptam az első levelet, hogyha az anyu látná, hogy én milyen körülmények között vagyok, akkor azonnal hazavinne. Az anyu nagyon jól tudta, hogy szalmán alszik, és a munka, amit végeznie kell, az a legkeservesebb munka a mezőgazdaságban: az aratóknak kellett vizet hordania. Úgyhogy kemény szívű anya voltam. Teljesíteni kellett, és a lépcsőt végig kellett járnia. Szóltam az ismerősünknek, hogy most már elég volt a vízfordásból, miután becsületesen elvégezte azt, lehet valami könnyebb munkát

adni. Úgyhogy könnyebb és kellemesebb munkát kapott. A gyümölcszedésnél, a mázsálásnál és a csomagolásnál dolgozott egész gyakornoki ideje alatt, ami egy hónap volt. Nem vettem el az egész nyári vakációját. De megtanulta a magyarok istenét. És még valamit megtanult: dolgozni, fizikai munkát végezni és megbecsülni azt.

Voltak, akik azt mondták, ez az asszony bolond, irgalmatlan a gyerekével, tönkreteszi a kezét, a testét, agyondolgoztatják. A fiam egy egészséges, erős gyerek volt, alkatra nem olyan nyavalyás, mint én. Napsütötten, olyan barnán, mintha a tenger mellől jönne, érkezett haza – a mezőn süt a nap –, a keze meg rendbejött. És megtanult még egyet, amit én soha nem tudtam: mezítláb járni.

Ilyen nyár után kezdte el a gimnáziumot. Jó eredménnyel végezte el. Akkor nagyon nehéz volt bejutni az ilyen ócska, kapitalista származású gyerekek az egyetemre [*A háború után is létezett a származás szerinti diszkrimináció jelensége (természetesen nem faji vagy vallási alapon, hanem az osztály-hovatartozás alapján). A felsőoktatásban az MSZMP KB Politikai Bizottságának egy 1963. április 2-án kelt határozata szüntette meg. Egyébként – ha hivatalosan nem is – de informálisan működött a (munkás, paraszt, értelmiségi, egyéb) származás szerinti kategorizáció a középiskolák esetében is (a középiskolai tanári naplóban számon is tartották). Sok más között az „egyéb” származás is (ide sorolták többek között a kereskedő szülők gyermekeit vagy például a háború előtt magántisztviselő szülők gyermekeit is) továbbtanulást vagy a kívánt irányban/intézményben továbbtanulást nehezítő vagy megakadályozó tényező volt. Lásd még: osztályidegen. – A szerk.]. Érdekes módon, akkor még nagyon vonzódott a földműveléshez, így hát elküldtem a mosonmagyaróvári mezőgazdasági egyetemre. Akkor lett egyetem belőle, akadémia, és azt végezte el először, és aztán, amikor elhelyezkedett az Agrobernél, még hozzávette a közgazdasági egyetemet. Kétdiplomás mérnök, most pedig banki szakember. De ezt már csak nyugdíjban csinálja, hiszen hatvannégy éves. Pontosan ugyanakkor házasodott, amikor az apja, huszonnyolc éves korában. A lány erdélyi, örmény és porosz keverék, de az anyai nagymama zsidó volt. Egy lányuk született.*

Nagyon durva lesz, amit most mondok. Én azért mentem férjhez, hogy a fiamnak apja legyen.

És lett apja. Ez volt a nagy kötés. A fiam az apját jobban szerette, amíg élt, mint engem. Egészen elhalványodott benne az édesapjának még az emléke is. Nagy apa-fiú kapcsolat lett, szinte hihetetlen. A férjemnek a jelleme, a viselkedése, a velem való bánásmódja is egyedülálló volt. Talán úgy jellemezhetném, ami ma nem szokás ugyan, hogy tetőtől talpig úr volt. Olvasott, kulturált, sok mindenhez értő ember volt. Akivel bélyeget ragasztottak, akinek több ideje volt vele foglalkozni, mint nekem. Nekem ott volt a napi nyolc-tíz órai tanítás, a szombatot is beleértve. Háztartás, főzés, bevásárlás. Annyi időm nem jutott a gyerekre, amennyit igényelt volna. Ha valamiről vitatkoztunk a férjemmel, mert ilyen elkerülhetetlen egy családban, a fiú szerint csak az apjának lehetett igaza.

A férjem imádta a fiamat. Följárnította neki a nevét, de a fiam ezt az egyet nem akarta. Halála után mindent neki hagyott. Még a bélyegeket is! Mert nagy bélyeggyűjtő volt.

A mi házasságunk minden nagyobb zökkenő nélkül tartott sok-sok évig, 2005 novemberéig. Tudtuk, hogy baj van a szívével, és egyszer csak fáradékony és kedvetlen lett. Ezek már tünetei voltak annak, ami elkövetkezett. Agy- és szívembóliát kapott. Összesen három vagy négy hétig volt beteg. Itthon volt, felváltva ápoltuk a fiammal éjjel és nappal. Csak az utolsó három napot töltötte

kórházban, de ott is vele volt haláláig. Nagyon szerette az apját.

Itt van eltemetve a Farkasréti temetőben. Az egész családja. De ott a közelben már nem kaptunk sírhelyet. Ő szegény mindig azt mondta, hogy jobb szeretné, ha elégetnék, én pedig azt gondoltam, miután a család régi, klasszikus, budai polgárcsalád volt, ha más nem, legalább egy ilyen temetés kijár neki. Nekem jó lesz a skatulya is, és azt ráteszik a sírjára.

A fiammal igazán nagyon jó a kapcsolatom, mindennap meglátogat. Amikor felépült a kis házunk lent a Balatonon, akkor összehívta a legközelebbi barátait és azokat, akik dolgoztak neki, és azt mondta: „Mindenkinek megköszönöm a munkát, de ezt a házat az anyámnak köszönhetem. Mert nélküle énnekem még egy viskóm se lenne.”

A rendszerváltozás a fiam számára biztosított nagyobb egzisztenciális lehetőségeket. Ez a pozitívuma. Minket különösebben nem érintett. A férjem ugyanúgy dolgozott, mint ahogy előtte, én ugyanúgy dolgoztam, mint előtte. Mi már idősek voltunk, és örültünk annak, ha békén hagynak bennünket. Előtte sem voltunk párttagok, hiszen nevetséges lett volna.